№ 1 (209) XX ՏԱՐԻ ՅՈՒՆՒԱՐ 1910

„Droschak" ORGANE de la Fédération Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse: RÉDACTION DU JOURNAL „Droschak" GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ" ՕՐԳԱՆ

ԵՂԻՇԷ ԹՈՓՋԵԱՆ

(ՍՊԱՆՒԱԾ 1909 Թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 10 | 23-ԻՆ)

Մինչև օրս, ազատագրական պայքարների միջոցին սովորաբար չէինք կանգ առնում մեր թանկագին մեռելների վրայ. ժամանակ չը կար։ Կեանքը գնում էր արիւնագոյն յորձանքներով, բանակալութեան մանգաղը հնձում էր անդուլ ու անդուլ և հնձում էր մասսաներով... Մեր զգայարանքները վարժւել էին, բթացել էին այդ հսկայ, զանգւածային նահատակութիւններից,—և ընդհանուր, համատարած Սգի մէջ մեր գրիչը չէր էլ զօրում ծանրանալու անհատական ու նոյնիսկ կազմակերպական սգերի վրայ, չէր տրամադրում զբաղւելու կենսագրական մանրամասներով։

Ետ նայելու ժամանակ չը կար, սիրտ էլ չը կար։

Բայց այսօր մենք աւելի զգայուն ենք դէպի մեր նոր կորուստները, այսօր ամեն մի նոր նահատակութիւն ցնցում է մեզ և պէտք է ցնցէ, որովհետև անցած, կորցւած էինք համարում բռնութեան ոճիրների շրջանը, որովհետև նւաճել ենք ազատ շարժւելու և գործելու իրաւունք։

Որքա՛ն աւելի ցնցող է այս նոր ոճիրը, որ գալիս է ոչ թէ հայաջինջ բանակալութեան դահիճներից, այլ նրա դժբախտ զոհերից իսկ, մեր հարազատ միջավայրից, մեր հայկական օճախից, ուր չը նայեած ազա-

digitised by A.R.A.R.@

գրական արշալոյսի ճաճանչներին, դեռ խժում են առատութեամբ մարդակեր ու գաղափարակեր որդերը։

* * *

Շուտ գնաց մեր տարաբախտ ընկերը, դեռ նոր էր փթթել նրա ուժեղ ու եռանդոտ հոգին, դեռ նոր էր ոտք կոխել նա կեանքի փշոտ մրցարանում։ Մի քանի տարի սրանից առաջ այդ անունը յայտնի էր միայն ընկերների սահմանափակ շրջանում։

Կեանքն առանձնապէս չէր գուրգուրել նրան ուսանողական կարիէրի մէջ,—զրկանքների, նիւթական կարօտութեան խարազանը մինչև վերջն էլ հալածեց մեր խեղճ Եղիշէին—բայց նա կարողացաւ դիմագրաւել բոլոր ձախորդ պատահարներին, կարողացաւ որոշ չափով գոհացում տալ և բարձր ուսման իր անյաղթելի անձկանքին, ապա գործելու անյագ ծարաւով մտաւ ասպարէզ, արագ-արագ բարձրացաւ հասարակական գործունէութեան քանդուխով, հասաւ պատկառելի ժողովրդականութեան։

Եթէ կամենայինք վերլուծել այդ սրտաշատ վերելքի հոգեբանութիւնը, պիտի ասէինք, որ նա խթանուած է երկու հիմնական պատճառներից՝

Աշխատանք և խառնուածք։

Աշխատանքը—տէր անսովոր կարողութեան ու յարատևութեան, ըմբոստ կեանքի բոլոր ձախորդութիւնների հանդէպ։

Խառնուածքը—անպայման յեղափոխական և շիտակօրէն-մարտական։

Այդ երկու յատկութիւններով—որ կազմում են ազնուութեան ու կորովի մի գեղեցիկ ներդաշնակութիւն—Թոփչեանը իր պատուաւոր տեղն ունի հայ գործօն մտաւորականութեան ընտանիքում։

Շիտակօրէն, անկեղծօրէն-մարտական...

Բնաւորութեան մաքրութիւնը, միացած ծայրայեղ պարզութեան ու ընկերականութեան հետ՝ քիչ չը նպաստեցին այդ վաղաժամ ժողովրդականութեան։ Նրանցով փայլ ու հրապոյր էր ստանում հանգուցեալի քարոզչական ձիրքը, որ սերտ կերպով կապուած է նրա մարտական տեմպերամենտի հետ։

Թոփչեանի անհատական և հասարակական դէմքը ճանաչելու համար՝ պէտք էր տեսնել նրան 1906—1907 թուականներում, երբ խօսքի ու մամուլի յարաբերական ազատութիւնը հնարաւորութիւն էր տալիս բոլոր ձիրքերին՝ դրսևորուելու, արտայայտուելու։ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ևս, ի շարս այլ կուսակցութիւնների, առաջին անգամը բեմ էր գալիս, իբրև օրինական մի մարմին, սօցիալիստական իր նախագծով, աշխատաւորական իդէալներով։

Անմոռանալի օրե՛ր... Ռուսական մեծ յեղափոխութեան ծփանքները ողողում էին ամենուրեք, անգամ երկրի խուլ ու խաւար անկիւնները։ Ծփգում էր և հայոց կեանքը, ալէկոծւում էր երիտասարդութիւնը, կարօտ նոր խօսքի ու գաղափարի, նետւում էր դէպի ազատ հրապարակները, եկեղեցիներն ու ժողովատեղերը՝ լսելու եռուն, խանդավառ ատենաբաններին։ Կովկասը մի չքնաղ մարզարան էր գաղափարների ու վարդապետութիւնների, գրիչների ու լեզուների, հրապարակախօսական ու հռետորական ձիրքերի... Հայ, ռուս, վրացի մտաւորականութիւնը ասպարէզ էին նետել իւրաքանչիւրը իր լաւագոյն ձիանները, իր պայքարող ուժերը։

Այդ կռւող մտաւորականութեան առաջին շարքերում է մեր անխոնջ Եղիշէն... Ձեռքում բռնած Դաշնակցութեան ու սօցիալիզմի կարմիր դրօշը, որ նա կրում է մի մոլեռանդ նախանձախնդրութեամբ, թափահարում է ամենուրեք, կոչ անելով աշխատաւոր ժողովրդի բոլոր ճնշուած, հարստահարուած խաւերին, մղելով նրանց դէպի փրկարար ինքնագիտակցութիւն, համախմբում ու կազմակերպում։ Միշտ զուարթ, գործելու անզուսպ ծարաւով ու անսահման պատրաստակամութեամբ՝ նա հանդէպ է գնում նոր կեանքի անթիւ ու այլազան պահանջներին, և ոչ մի արգելք չի դիմանում այդ ապառաժ-օրգանիզմի գրոհներին։

Գրող է և խօսող։ Ամեն մի հասարակութիւն իր զինուորներն ունի. Թոփչեան „մամուլի զինուոր" էր, բառիս ճշգրիտ ու համակրելի իմաստով։ Մամուլի զինուոր և—դաշնակցական մամուլի... Որքա՜ն բազմաթիւ են հայ մարտական օրաթերթի պահանջները՝ մի անգամ, յեղափոխական շրջանում... Որքա՜ն համառութիւն է պէտք՝ կառավարելու, ապրեցնելու այդ բարդ ու բազմակողմանի մեքենան—մանաւանդ յետագայում, երբ Յեղափոխութեան ալիքն իջնելով, սկսեց անդադրում, սիստեմատիկ հալածանք յեղափոխական մամուլի դէմ... Մեր ընկերը այդ բարդ, խմբագրական աշխատանքի սիւներից մէկն էր, գուցէ ամենից եռանդունը, գուցէ ամենից դիմացկունը։

Սակայն գրչի ասպարէզում չէ, որ նա վաստակեց իր [illegible]յուն դափնիները, այլ խօսքի։ Թոփչեան ժողովրդի, երիտասարդութեան սիրելին դարձաւ իր քարոզչական գործունէութեամբ։ Ժողովրդի մարդ էր նա և ժողովրդի հռետոր, պարզ, անպաճոյճ, բոլորին մատչելի։ Գիտէր դիւրութեամբ մարսել ժամանակակից գաղափարների ծուծը և աւելի ևս դիւրութեամբ գիտէր արծարծել, ժողովրդականացնել։ Լսարանները միշտ գուշագիր էին Եղիշէի առաջ, որ կաշառում էր ունկնդիրներին իր պարզ ու անկեղծ խօսքով և մանաւանդ իր թափով, իր մարտական աւիւնով։ Եւ դիւրին բան չէր այդ։ Դիւրին չէր քարոզչութիւնը հայկական մթնոլորտում, ուր կիրքը միշտ տիրական է, ուր հակառակորդութիւնը անցնում է յաճախ սկզբունքից գաղափարի հողից և թունաւորւում ու այլասերւում...

Արգելքները գոյութիւն չունէին Թոփչեանի համար։ Նա լաւ էր իւրացրել կեանքի գերագոյն իմաստութիւնը, տոկուն, անվհատ և յարատև աշխատանքի օրէնքը։ Նա մարմնացած աշխատասիրութիւն է յեղափոխական օրերի մէջ, նրանցից առաջ, նրանցից յետոյ։ Նա ամեն տեղ է և ոչ մի տեղ։ Նրան փնտրում են ամեն կողմից և դէպի ամեն կողմ հասնում է նա։ Երբե՛ք պատուանդ, դժգոհութիւն ու բողոք։ Երբեք „անձնականութեան" սուր կիրքոտ բանկուածներ։ Երիտասարդ գործիչը հետապնդում է իր ազնիւ կարիէրի նպատակակէտին՝ պարզ, անյողդ, անխոնջ, տանում է բոլոր զրկանքները—և՛ քաղց, և՛ անքնութիւն, և՛ հակառակորդների ինսինուացիաներ—մխիթարւում ու քաջալերւում է իր բազմամարդ լսարանների ջերմ ունկնդրութեամբ [illegible]ողջունուած ծափահարութիւններով...

Վաղագոյն իջաւ կոփկուեան այդ անդադար գոր-

digitised by A.R.A.R.@

ծունէութեան բեմի վրայ. տեսարանը փոխուեց... Մեր ընկերը Էրզրում է, աքսորականի վիճակում... Այդտեղ՝ նոյն ատողը հետևում է նրան, թևաւորում, փայփայում նրա ուժեղ տենչանքները, — ոչ, աւա՜ղ, ընդ երկար... նոյն սրարշաւ վերելքը. նոյն արագաքայլ ժողովրդականութիւնը։ Պարզ ու անկեղծ աշխատաւորի, պրօպագանդիստի նոյն յարատեւ հմայքն ու ազդեցութիւնը՝ երիտասարդութեան վրայ, նորաբողբոջ սերնդի վրայ... Մի տեսակ „յայտնութիւն“ այն տարաբախտ միջավայրում, որ անթիւ դարերից ի վեր ճնշակել է միայն մտաւոր խաւարի թոյնը և ստրկութեան անասնացնող մրափը...

Եւ այդտեղ, բռնութեան երէկուայ նախճիրանոցում, մեր ընկերոջը վիճակուած էր աւելի ծանր պարագաներում ցոյց տալու իր առնական կորովը, քաղաքացիական իր արիութիւնը։ Ապրիլեան տագնապալի օրերին՝ նա կանգնած է հրապարակի վրայ, իր սիրած ժողովրդի մէջ, խրախուսում, հանգստացնում է նրան իր ազդու խօսքով և ընթացքով, միաժամանակ մղում է ազգերի համերաշխութեան քարոզը—և այդ գեղեցիկ տակտն ու պաղարիւնութիւնը այդքան ահաւոր վայրկեաններում՝ քիչ չեն նպաստում հակայեղափոխական կօշմարի փարատուելուն... Մի բան, որ այսօր խանդավառ ներբողներով խոստովանում են անգամ մահմեդական բարձր պաշտօնեաները...

Չարագո՛րծ ձեռք։ Սարսափելի է մտածել, թէ ինչպէ՜ս դիւրին է նահատակելը հայոց դժբախտ երկնակամարի տակ... Դիւրին՝ անգամ ամենաերախտաւոր գործիչների համար, դիւրին՝ անգամ ամենատաղանդաւոր դէմքերի համար...

Ողբացին մեր սիրելի Եղիշէին ամեն տեղ, հայ երկրի գրեթէ բոլոր ծայրերում, ուր ճանաչել են անձնաւորութիւնը կամ գործերը։ Ողբացին առանձնապէս՝ իր կարճատև գործունէութեան վայրում—Էրզրումի մէջ, ուր հանգուցեալը հիմք էր դրել նոր սերնդի գաղափարական ու յեղափոխական դաստիարակութեան, ուր նա սիրել էր կեանքի կոչւող մատաղահաս բողբոջները և ջերմագին սիրուել նրանցից... Ամբողջ հայ երիտասարդութիւնն էր, որ ողբում էր դառն, անկեղծ շեշտերով, — բոլոր կողմերից համակիր վշտակցութեան բուռն ցոյցեր՝ թէ նահատակի, թէ կուսակցութեան հասցէին և զզւանք դաւաճանին...

Այդ բոլորը սրտառուչ է, գեղեցիկ, քաջալերող։ Բայց ի՞նչ սփոփանք... Հայոց ողբատառ ճահիճն է, որ պէտք է մաքրել հզօր, անգադրում հողմահարումներով։ Չէզոքացնել և քշե՛լ է պէտք հասարակական ասպարէզից այն անմաքուր տականքները, որոնց մթնոլորտում սնւում ու խրախուսւում են նման զազիր չարագործները։ Լռեցնե՛լ, վերջապէս, այդ անանուն ու ազգադաւ ոռնոցը մի կազմակերպութեան դէմ, որի արիւնաթաթախ ուսերի վրայ բարձրացել է միշտ և պիտի բարձրանայ ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան պատնէշը և որի ծոցում փթթել են հայ մարտնչող հերոսութեան ամենալուսաւոր ծաղիկները։ Հակադաշնակցական, հակաժողովրդական ոսոխն է, որ պէտք է արմատախիլ անել մեր երերուն, ալէծուփ, մշտնջենական սարսափի տակ դեգերող ազգային գոյութիւնից։ Դա կը լինի և լաւագոյն յարգանքը մեր Եղիշէի յիշատակին։

1909–1910

Il rumore d'infrante catene
Sullo fronte di truce tiranno
D'ogni suono è il più grato...
Garibaldi: Le Mille *).

Կա՞յ արդեօք մի այլ իրողութիւն անցած տարուայ ընթացքում, որ իր հայկական ու տիեզերական նշանակութեամբ հաւասարուէր Աբդիւլ Համիդի գահավիժումին...

Ոչ Պարսկաստանի հերոսական ճիգը և ազատութեան փայլուն յաղթանակը, ոչ ցարական որսախուճապը կովկասահայ մտաւորականութեան դէմ, ոչ իսկ Ադանան իր սարսափելի դրամաներով՝ չեն կարող, ապահովաբար, աւելի խոր ցնցում պատճառել միջին հայի ներարգերին, քան հայակեր Բռնաւորի այդ շառաչուն տապալումը և այդ կենդանի յուղարկաւորութիւնը դէպի անարգ մոռացութիւն...

Ա՜հ, Ադանան... Քանի՞ Ադանաներ կունենայինք դեռ ապագայում, քանի՜ աւերիչ ուրագաններ դեռ պիտի անցնէին մեր տարաբախտ երկրի վրայից—ուրագաններ ջարդի, սովի, գաղթականութեան—եթէ այդ թագակիր Ներոնին շարունակէր իր տիրապետութիւնը... Քանի՜ան արդէն ունեցանք նրա օրով...

Նրա գոյութիւնը Եըլդըզի պարիսպների մէջ սոսկ ֆիզիկական բնաջնջման սպառնալիք չէր հայութեան համար—ամբողջ օսմանեան հայութեան համար—այլ և բարոյական մշտնջենաւոր մի պատիժ, մի կենդանի ու մտրակող անարգանք, մի դժոխային ու յաւիտենական պ ր ո վ օ կ ա ց ի օ ն.

Մեզ չէր վիճակուած վայելել ամբողջութեամբ այդ գեղեցիկ գահավիժման հետևանք-ցնծութիւնը։ Մենք դատապարտուած էինք այդ հանդիսաւոր, անմոռանալի ժամերին իսկ՝ սուգ հագնել ազգովին, ողբալ մեր նոր աւերակները և մեր հազարաւոր մեռելները։

Բայց այսօր, երբ մեր հորիզոնը փոքր ինչ հանդարտ ու յստակ պատկեր է ստանում, երբ արտասուքի վիթխարի հովիտները սկսում են փոքր ինչ ժպտալ սահմանադրական Արևի ճառագայթաւէտ մթնոլորտի մէջ—այսօր մենք էլ վերստանալով մեր հոգեկան անդորրութիւնը, ընդունակ ենք աւելի պաղարիւն վերաբերմունք ցոյց տալու դէպի Մարտեան անցքերը և գնահատելու կատարուած իրողութիւնը՝ իր բովանդակ արժէքով ու ծաւալով։

Դանդաղներ շատ ունինք, անշո՜ւշտ։ Բայց բողոքելով,

*) Լսեցէ՛ք շառաչիւնը այդ խորտակուող շղթաների,
Որ փշրւում են դաժան բռնաւորի ճակատին.
Կա՞յ արդեօք այս աշխարհում աւելի հաճելի երաժշտութիւն...
ԳԱՐԻԲԱԼԴԻ, Հազար։

digitised by A.R.A.R.@

դանդաղելով հանդերձ, զինւենք դարձեալ այն մեծ առաքինութեամբ, որ պատմական ճակատագիրը առատօրէն բաժին է հանել մեզ,— զինւենք հ ա մ բ ե ր ո ւ թ ե ա մ բ։

Դժգոհ ենք և նոր ռէժիմից։ Դժգոհութիւնը Երիտասարդ Թիւրքիայի դէմ ծայր է տալիս ամենուրեք, նաև Արևմուտքում, ուր Յուլիսեան օրերից յետոյ չափ ու սահման չունէին խանդավառ ներբողները օսմանեան վերանորոգիչների հասցէին։ Այդ խանդավառութիւնն իջնում է։ Զգում են, որ խաբւած են, և սկսում են եւրոպական մամուլի մէջ քննադատական հարւածները, որ երբեմն ցասման ժխոր են յարուցանում Բոսֆորի ափերին... Չափազանց ուրախալի է Երիտասարդ-Թիւրքերի այդ ծայրայեղ ա զ գ ա յ ն ո ւ թ ի ւ ն ը դէպի Արևմուտքից տեղացող քննադատութիւնները..

Չը պէտք էր խաբւել, չէր էլ կարելի խաբւել։ Յուլիսեան և Ապրիլեան յեղափոխութիւնը զուտ լ ի բ ե ր ա լ, ազատամիտ մի հոսանք չէր, ընդունւած եւրոպական իմաստով։ Զ ի ն ւ ո ր ա կ ա ն մի ուժեղ հարւած էր, որ չէր հիմնւած, տարրաքախաւարի, հասարակական ոչ մի որոշ դասակարգի վրայ, ոչ իսկ բ ո ւ ր ժ ո ւ ա կ ա ն տարրերի վրայ, որոնք ամենուրեք, առաջադիմած երկրների մէջ, հզօր կռւանն են եղել քաղաքական յեղաշրջման։ Այդ բուրժուական տարրը գրեթէ բոլորովին բացակայում է Թիւրք ու մահմեդական ընդհանրութեան մէջ և արևմտեան լիբերալիզմով առաջնորդւած միակ դասակարգը—եթէ հնարաւոր է դասակարգ անւանել—բարձր զինւորականութիւնն է, միացած փոքրաթիւ մտաւորականութեան հետ։

Եւ դա մի դժբախտ հանգամանք է, որ խորապէս անդրադառնում է օսմանեան սահմանադրութեան ճակատագրի վրայ։ Դա մի դժբախտ հանգամանք է՝ ընդհանրապէս Թիւրքիայի համար, մասնաւորապէս փոքր ազգերի համար։ Յեղափոխական փորձառութիւնը, թէև ա զ դ ե ց ո ւ թ ե ա մ բ պատկառելի, բայց թ ո ւ ո վ շատ է սահմանափակ։ Այդտեղից և—մշտնջենական երկիւղը նորանոր հակահարւածների... Միւս կողմից՝ այդ փորձառութիւնը վարակւած է ցեղական հեգեմոնիայի թոյնով։ Այդտեղ է մշտնջենական աղբիւրը ազգային հակամարտութիւնների ու հալածանքի... Փոքր ազգերը վախ ունին թէ հակահարւածների փոթորկոտ օրերում և թէ խաղաղութեան շրջանում։

Մի տեսակ բ ա ց ա ռ ի կ կ ա ց ո ւ թ ի ւ ն այսօր ամբողջ ծանրանում է ոչ-Թիւրք ազգութիւնների վրայ։ Աբդիւլ-Համիդեան մեռցնող ռէժիմից յետոյ՝ այդ ազգերը զգում են այժմ Թիւրք տարրի յարձակողական շովինիզմի լուծը։ Լայն ազատամտութեան խոստումներով հրապարակ նետւած Սահմանադրութիւնը իր մի քանի համակրելի որոշումների շարքում մէկէն ի մէկ առաջ բերեց մի այլանդակ անակնկալ—Չորրորդ յօդւածը, որ ժխտում է ամենակարևոր ձևով սահմանադրութեան էութիւնը և կռւի ու պառակտումի ձեռնոց է նետում երկրի ահագին ազգաբնակութեան։

Գանգատներ, այո՛, դեռ շատ ունինք։ Կայ սակայն, մեծ Կոշմարը, որ գալիս է չէզոքացնելու մեր բոլոր տրտունջները, մեր ամենացաւոտ վէրքերը... Արդեօք ազատւա՞ծ ենք վերջնականապէս արեան նախճիրներից... Եւ, չարագուշակ ոգիները դեռ ճախրում են գըժբախտ երկրի վրայ, տարածելով մերթ ընդ մերթ ահաւոր ու քստմնելի շշուկներ, գուշակելով նոր փոթորիկներ, ռէակցիայի նոր վերադարձ... Ոչինչ չընդունենք au tragique և խելագար վայնասունով չը ձգենք մեր երկիրը։ Բայց և պարտաւոր ենք լուրջ ընդունել երկիւղը, որպէս զի նորէն չը զոհւենք մեր զազրելի անփութութեան։ Այդ տեսակ շշուկների պարբերական տարածման հանգամանքը ինքնին արդէն մտատանջող է։ Եւ այս վիճակը —սա դեռ այլեկոծ, խռովայոյզ „փոխանցումն“ է—դեռ գուցէ երկար կը շարունակւի...

Եւ մենք այսօր — ինչպէս մարտ-ապրիլեան օրերից առաջ—դժբախտաբար դեռ հարկի մէջ ենք՝ շեփորելու ա ր թ ն ո ւ թ ե ա ն, հ ս կ ո ղ ո ւ թ ե ա ն անհրաժեշտութիւնը... Վա՜յ այն ժողովրդին, որ դիւրութեամբ մոռանում է անցեալի փորձութիւնները, վա՜յ նրան, որ չի աճապարում՝ քաղելու այդ անցքերից ստիպողական հրահանգները։

Ի՞նչ վիճակի մէջ է այսօր մեր հաւաքական ինքնապաշտպանութիւնը—ահա մեծ ու նզովեալ հարցը, որ դարձեալ ցցւում է մեր առջև այս նոր տարեմուտին... Նա դարձեալ բոլոր հարցերի կ ե ն տ ր ո ն ո ւ մ ն է, բոլորի վրայ գերակշռող, տիրապետող։ Այդ հարցը էլ պէտք է մտնենք կեանքի առօրեայ իրադարձութիւնների մէջ։ Այդ հարցը չը պէտք է մոռանան մեր ազգութեան այն տարրերը, որոնք այսօր ազատ մամուլի թևերի վրայ կրկես են մտել՝ գոտեմարտելու ժողովրդական և մարտական կազմակերպութիւնների հետ։ Վերջինները բնաւ չեն տագորւած այդպիսի վայրենի գոտեմարտութեան ախորժակներով։ Նա միանգամայն անժամանակ է և մեծ մասամբ զուրկ գաղափարական հիմունքներից ու դրդումներից։ Ցաւեր շատ կան—մի՜ ամբողջ ծո՜վ... Դ ր ս ի ուժերի դէմ է, որ պէտք է պատրաստւել, ոչ ն ե ր ս ի։ „Դուրսը“ դեռ յղի է սպառնացին փոթորիկներով և մենք.., կարծես դեռ գտնւում ենք բիւզանդական իդէոլոգների վիճակում, որ սելջուկեան ահաւոր արշաւանքի հանդէպ խորասուզւել էին ներքին յուզի, բնազանցական վէճերի մէջ...

* * *

Պ ա ր ս կ ա ս տ ա ն ի յեղափոխութիւնն ու ազատագրումը, թէ պատմական, թէ հասարակագիտական տե-

digitised by A.R.A.R.@

տակէտից, մի ուշագրաւ երևոյթ եղաւ, մի հազւագիւտ կ ո ւ ր ի օ զ։

Մի երկիր, որ դեռ երէկ թւում էր գաղափարի մի կատարեալ անապատ, ուր ծայրէ ծայր արշաւում էին վայրենաբարոյ, աւազակային հորդաները, մի այդպիսի երկրում—այդքան հզօր ու յարատև ճիգ, զուտ յեղափոխական ուժերի այդքան գեղեցիկ մի փթթում։

Դա մի կատարեալ յայտնութիւն էր շատերի համար։ Դուրս եկաւ մէկէն ի մէկ, որ՝ նորագոյն, արևմտեան գաղափարները բաւականաչափ տարածւած են պարսիկ մտաւոր սերնդի մէջ, գուցէ աւելի տարածւած, քան համակրօն տաճիկների մէջ։ Այդ թարմ, կենսարար հոսանքը փոքր ինչ յոյս ներշնչեց մեզ, որ պարսիկ նորածին սահմանադրութիւնը կը տոգորւի լայն համբերողութեան ոգով հանդէպ նաև ոչ-մահմեդական ժողովուրդների, հանդէպ հայերի, որոնց գործօն մասնակցութիւնը յեղափոխական կռիւների ու յաղթանակների մէջ՝ ակներև է... Ոչ թէ „համբերողութիւն“,—ոչ. այդ տգեղ, վիրաւորական բառը պէտք է միանգամ ընդմիշտ դուրս քշել մեր բառագրքերից... Մենք պահանջում ենք մեր մահմեդական հայրենակիցներից —պարսիկներից, ինչպէս թիւրքերից —ոչ հ ա մ բ ե ր ո ղ ո ւ թ ի ւ ն, այլ յ ա ր գ ա ն ք դէպի մեր բազմատանջ ժողովուրդը, որ ի դէմս իր գիտակից տարրերի՝ ազատագրութեան ամենազօրաւոր խթաններից մէկն է եղել սառոյց ու անշարժ Արևելքում...

⁂

Եւրոպան դժւարանում է ըմբռնել այդ անակնկալ կերպարանափոխութիւնը, փոքր ինչ à la japonaise, և իրազեկ մարդիկը հակւած են տեսնելու այդտեղ մի ինքնատիպ ու „ազատաշունչ“ կրօնի —բ ա բ ի ա կ ա ն ո ւ թ ե ա ն—խորունկ ազդեցութիւնը։ Այդ կրօնը, աւելի ճիշտ, ա ղ ա ն դ ը, ոմանց կարծիքով, կոչւած է թարմացնելու, երիտասարդացնելու բովանդակ իսլամը, որ քրիստոնէութեան պէս կաշկանդել է զանգւածների մտքերն ու կորովները ֆատալիստական համակերպութեան ու անշարժութեան մէջ։ Բաբիզմը, չէ՞ որ մի ըմբոստ է, մի révolté, որ ռուսական բազմամիլիոն աղանդների պէս չի ձգում իր պարանոցը բռնութեան առաջ, այլ դիմում է դաւադրութեան, ատրճանակի, դաշոյնի, կազմակերպում է տեռորներ։ Բաբիզմը—իր լաւատեսական աշխարհահայեացքով, իր կենսունակ իդէալներով մերժում է ցուրտ մահաշունչ ճգնութիւնն ու աշխարհուրացութիւնը և ձգտում է իրականացնել դրախտը՝ երկրի վրայ... Ահա մի բացատրութիւն։

Այսպէս պատմութիւնն, անշուշտ, գերերի արդար, անաչառ քննութեամբ, ցոյց կը տայ, թէ ինչ տեղ ունի—շիիտ ու քրիստոնեայ գաղափարական տարրերի կազմած—այդ զարմանալի աղանդը, որ իր կենսահաճ կամ հաճոյապաշտ (eudémoniste) բնաւորութեամբ իսկ՝ ըստ երևոյթին մեծ տարածում է գտնում իրանի նոր սերնդի մէջ և որ ինքը՝ հանդիսանում է մի կուրիօզ, մի հետաքրքրական ու հազւագիւտ նմուշ կրօնական անհատուր աղանդների գերդաստանում... Եւ այժմ՝ սրտի խորին գոհունակութեամբ ու հպարտութեամբ կարող ենք արձանագրել ռէակցիայի անպատիւ ջախջախումը—հպարտութեամբ՝ քանի որ մեր անձնւէր ընկերները— թէև սակաւ, բայց ազդեցութեամբ հզօր—շարունակում են տակաւին իրենց մասնակցութիւնը այդ ուշագրաւ մենամարտին։ Յեղափոխութիւնը 3—4 տարւայ արիւնալի փորձութիւններից յետոյ վերջապէս՝ յաղթական, բռնաւորը քշւած,—և այսօր կորովի սերունդը ձգտում է մարմնացնել իր աշխատաւոր գաղափարները՝ պառլամենտական կարգեր, ազատութիւն խօսքի, մամուլի, ժողովումների, բնջացում ամեն կարգի վարչական զեղծումների։ Նա ձգտում է արմատապէս բարեկարգել երկիրը, վերակազմել դպրոցները, հաստատել կանոնաւոր հաղորդակցութիւն, տարածել մի խօսքով, եւրոպական քաղաքակրթութիւնը՝ Դարեհների ու Կամբիզների հայրենիքում։

***

Ազգային բաղխումները քարոզւում են ամենուրեք։ Վաղուց նրանք ծանրագրական երևոյթների շարքն են անցած։ Չը նայելով ազատութեան առաջին օրերի գրկախառնումներին, խանդավառ ու խոստումնալից ճառերին, ազգամիջեան կռիւը բորբոքւում է դարձեալ Թ ի ւ ր ք ի ա յ ու մ—նոյնիսկ պառլամենտական հողի վրայ, կը բորբոքւի շատ հաւանականօրէն, աւելի մեծ ծաւալով նաև Ի ր ա ն ու մ։

- Այդ կարգի կռիւները զինադադար չեն ճանաչում. նրանք մղւում են անխնայ ու յարատև կատաղութեամբ, մինչև վերջնական յաղթանակ։ Իսկ „յաղթանակը“ գալիս է այն ժամանակ, երբ գոհացում է տրւում ազգայնութեան—իւրաքանչիւր պատմա-հասարակական մի միութեան—բոլոր օրինաւոր ու բնաւոր պահանջներին, երբ նրան տրւում է իրեն պատշաճ տեղը պետական ընդհանուր պաշտօնավարութեան մէջ, երբ նա գտնում է պետութեան ու կառավարութեան մի անհրաժեշտ ու անկապտելի մասնիկը։

Նոր ազատագրւած Թիւրքիայի ու Պարսկաստանի դահլիճները Եւրոպային է, որ պիտի քաղեն հրահանգներ ու օրինակներ։ Ի՞նչ ենք տեսնում այդ Եւրոպայում։ Ահա մի կողմից ամբողջ հսկայական մի պետութիւն, Աւստրօ-Ունգարիան, մատնւած քայքայման քաոսի ու անիշխանութեան—նոյն ազգային շղթայազերծւած ու չը գոհացւած պահանջների շնորհիւ։ Ունգարիան ուժ ամսից ի վեր չունի կառավարութիւն և թագաւոր-իշխանից նշանակւած բոլոր մինիստրները զարնւում են մաջառ-ազգային ներկայացուցչութեան veto-ին ու արհամարհանքին,

digitised by A.R.A.R.@

Իրենց հերթին՝ մաջառական լծի տակ հեծող փոքր ազգութիւնները — ռ ու մ է ն, խ ո ր վ ա տ և այլն — շարունակում են, ատելութեան փրփուրը բերաններին, մաքառել անխոնջ և աննկուն՝ իշխող ազգի բռնակալական ձգտումների դէմ։

Նոյնը՝ կայսրութեան միւս բաժնում, բուն Ա ւ ս տ ր ի ա յ ի մէջ։ Նոյնը՝ ամեն տեղ։

Կայ աւելի ուշագրաւ մի իրողութիւն։ Աւելի քաղաքակիրթ ու առաջադէմ պետութիւններ կան — Մեծ Բրիտանիա, Գերմանիա — որոնք երկարատև ու ձախորդ փորձերից յետոյ այսօր, կարծես, մօտենում են ազգային խնդրի արդար լուծումին։ Թէ Ի ր լ ա ն դ ի ա յ ի և թէ Ա լ զ ա ս-Լ օ թ ա ր ի ն գ ի ա յ ի մասին շատ խօսեցին անցեալ տարուայ ընթացքում։ Ասքուիթ ընդդիմութիւններից առաջ հանդիսաւոր խօսք տուեց, որ պիտի աշխատէ իրագործել իռլանդացիների դարաւոր պահանջը՝ ինքնավարութիւնը, Home Rule-ը։

Աւելի հետաքրքրական է Էլզաս-Լօտարինգիայի խնդիրը։ 40 տարուց ի վեր դիկտատորութեան ու բացառիկ օրէնքների լուծը ծանրացած է այդ դժբախտ երկրի վրայ, որ հոգով, սրտով շղթայուած է Մեծ Ֆ ր ա ն ս ի ա յ ի հետ։ 40 տարուց ի վեր պրուսական Թագաւորի պաշտօնեաները, յենուած ժ ա ղ թ ո ղ ի բռնակալ իրաւունքի վրայ, ճգնում են դուրս մղել այդ փոքրիկ ժողովրդի գիտակցութիւնից այն ամենը, ինչ որ ֆրանսիական է. անզօր հալածանքի էր ենթարկւած մանաւանդ վ ե ղ ո ւ ն — ֆ ր ա ն ս ե ր է ն ը։ Եւ ստոյն — ապարդիւն։ Գ ե ր մ ա ն ա ց մ ա ն, ձուլման քաղաքականութիւնը տխուր ու սկանդալային ֆիասկօ կրեց և այսօր արդէն լսւում են ամենից հեղինակաւոր ձայներ նոյնիսկ Գերմանիայում, նոյնիսկ բարձր պաշտօնական շրջաններում, ի նպաստ Էլզասեան ինքնօրինութեան ու ինքնավարութեան։ Մի շարք ազդեցիկ պատգամաւորներ Ռայխստագի մէջ — նոյնիսկ բիսմարկապաշտ նացիոնալ-լիբերալների թւին պատկանող — ծանուցին անցեալ տարի, որ գերմանական քաղաքականութիւնը նւաճւած և ըմբոստ Reichsland-ի մէջ հիմնականապէս պէտք է փոփոխւի և որ նրանք ոչինչ չունին նոյնիսկ ավտօնօմիայի, ինքնօրինութեան դէմ... Առ այժմ պետական նոր կանցլերը շարունակում է հին ռէժիմը, բայց խնդիրը հասունացած է և նրա լուծումը ոչ շատ հեռու...

Եւ այդ լուծումը — որ միակն է ազգային վառ տենչանքներին գոհացում տալու համար — առաջ կը բերէ հսկայական փոփոխութիւն ամբողջ միջազգային կացութեան մէջ։ Նա կը հաշտեցնի երկու ոխերիմ հակառակորդներին — Ֆրանսիային ու Գերմանիային — որոնց խուլ ու անդադար հակամարտութիւնը մէկն է համաշխարհային խաղաղութեան ամենաահաւոր վտանգներից։

Tandem bona causa triumphat. „Լաւ, արդար դատը վերջիվերջոյ յաղթանակում է“... Այդպէս է վիճակւած բոլոր նման դատերին։ Հերթը կը հասնի, անշուշտ, և գերմանական Լ ե հ ա ս տ ա ն ի ն, որը նոյնպէս տրամադիր չէ հանդուրժելու բիսմարկեան լախտի հարուածների առջև, ամբողջ մէկուկէս դար ազգովին դիմադրում է պանգերմանիզմի ձուլարար հոսանքին և կատաղի նախանձախնդրութեամբ պահպանում իր ազգային սրբութիւնները, լեզուն, դպրոցը, կուլտուրան։

***

Այդպէս է ուսուցանում համաշխարհային պատմութիւնը։

Մեր գռեհիկ իշխողներն են միայն, որ շարունակում են խուլ ականջ անել պատմութեան այդ պերճախօս հրահանգներին։

Ռ ո ւ ս ա ս տ ա ն ը դեռ ազգայնական վայրենի հալածանքների երկիրն է։ Ռէակցիան այնտեղ շարունակեց հարուածել մի արիւնաուշտ կատաղութեամբ, նաև անցեալ տարուայ ընթացքում, հարուածեց միաժամանակ ներքին Յեղափոխութեանը և „օտարներին“, ազգութիւններին։ Արդէն այդ երկու կատեգորիաները — Յ ե ղ ա փ ո խ ո ւ թ ի ւ ն և Ա յ լ ա զ գ ի — հոմանիշ են ռուս բռնաւոր կամարիլլայի և նրա խնկարկու դումայական մեծամասնութեան աչքում։ Այլազգի ոչ միայն նշանակում է յեղափոխութիւն, այլ և գլխաւոր սատար յեղափոխութեան, այլ և արծարծող համառուսական մեծ հրդեհի...

Հրէաներ, հայեր, վրացիներ, լեհեր, լատիշներ, ֆիններ, մէկ տարի ևս լսեցին սև հարիւրակեան բանակից տեղացող սպառնալիքների ու լուտանքների տարափը։ Կառավարութիւն, դումա, սև-հարիւրակեան լէգէօններ շարունակեցին cause commune անել, և փոքր ազգերը դարձեալ մի անգամ ցաւով ու ցասումով յետ կքեցին ռէակցիայի այդ ներդաշնակ ու անօրինակ գրոհի առջև։

Հալածանքը մի առանձին ուժգնութեամբ ուղղւեց երկու բևեռների՝ ֆ ի ն ն ու հ ա յ ժողովուրդների դէմ։

Խե՛ղճ Ֆինլանդիա։ 1905-ին ո՛րպիսի խանդավառ յափշտակութեամբ երգեց իր անարիւն ազատութիւնը... Ինչպէ՜ս վստահ էր, որ բարբարոսութեան պղտոր հոսանքը չը պէտք է այլևս վերադառնար դէպի իր անառիկ ապառաժները։ Մ օ ն ղ օ լ ա կ ա ն ո ւ թ ե ա ն այդ ուշագրաւ բեկորը վաղուց ի վեր իրագործել է այդտեղ, այդ լերկ ու անհամբոյր ապառաժների վրայ, — շվէդ տարրի խոր ու սիրական ազդեցութեան տակ և չը նայեած ռուսական անդադրում հալածանքներին — մի սքանչելի քաղաքակրթութիւն։ Տարբեր ազգութեամբ, կրօնով, լեզւով, տարբեր հասարակական իր հաստատութիւններով՝ երկու ու կէս միլիոն այդ ժողովուրդը

digitised by A.R.A.R.@

սոսկ կրաւորական դիմադրութեամբ—որքա՜ն նմանութիւն մեր, հայկական ճակատագրին—կարողացաւ ոչ միայն անխախտ պահպանել իր ազգային սահմանները, այլ և բարգաւաճել, առաջադիմել, եւրոպականանալ, աւելի քան Ռուսաստանի որևէ այլ հատուածը: Շվէդներից նա ընդունել էր բողոքականութիւնը, քրիստոնէական բոլոր դաւանանքներից համեմատաբար նուազ յետադէմը, ընդունել էր բողոքականութեան հետ և շվէդական քաղաքակրթութիւնը: Բայց Պետրոս Մեծի ծանր թաթը մի օր իջաւ այդ ժողովրդի վրայ, խլեց նրան շվէդների ձեռքից և նետեց համառուսական ճահճի մէջ: Ֆինլանդիան, սակայն, չը ճահճացաւ, ամբողջ կայսրութեան պէս քաղաքակրթութեան փոխուած սաղմերը նա զարգացրեց մի հազուագիւտ տոկունութեամբ, շարունակելով միշտ բարձր պահել իր ուրոյն դրօշը... Ստիպեց միստիկ-ազատամիտ Ալէքսանդր I-ին՝ ստորագրել 1809-ին հռչակաւոր հրովարտակը, որով ցարերը յանձնառու էին լինում՝ յարգել այդ երկրի կրօնն ու հիմնական օրէնքները: Գրեթէ անկախութեան հռչակումն էր դա, ինքնակալութիւնը մնում էր սոսկ անձնական, անուանական:

Բայց քառորդ դարուց ի վեր փչող պօբեդօնօսցեվեան հողմը նորէն ալէկոծեց այդ փոքրիկ համայնքը և Կովկասի, Լեհաստանի, Ուկրանայի պէս, ենթարկեց „նուաճուած երկրներին" յատուկ բացառիկ օրէնքների տիրապետութեան: „Ռուսացման" անիւը երկար ճարակեց և այդտեղ: Ցիշեցէք Բոբրիկովի օրերը...

Ահա, վերջապէս 1905 թւականը իր գոռ օրերով: Ամբողջ կայսրութիւնը սասանւում է, ծայրէծայր արիւնառւում: Ֆինլանդիան դարձեալ հանդարտ է. պաղ, վարպետ, հազւագիւտ ճարպկութեամբ՝ օգտւում է նա ընդհանուր վերիվայրումից և նոյն կրաւորական դիմադրութեամբ, ցոյցերով առաջադրում հօգեվարք բռնակալութեանը իր ազգային ուրոյնութեան պահանջները... Ֆինլանդիան այդ օրերում ամենաերջանիկն է կայսրութեան բոլոր ծայրերի շրջքում: Ընդհանուր ընտրողական իրաւունք, ազատ խօսք ու մամուլ, ջոկ պարլամենտ, ռամկավարական կարգեր: Փոքրիկ ժողովուրդը անցած է համարում բռնութեան կօշմարը և կարելի ճիգ է անում՝ կորցրած ժամանակը յետ վաստկելու: Ահա ժողովրդական ներկայացուցչութիւնը ֆիննական պարլամենտում. սօցիալիստ կուսակցութիւնը իր 80 անդամներով, ամենահզօրը: Բայց որ աւելի ուշադրաւ է՝ մի տասնեակ կին ներկայացուցիչներ նստած են այդտեղ տղամարդկանց շարքում, որպէս ընտրեալներ, ժողովրդական ներկայացուցիչներ... Եզակի դէպք, պատմութեան, քաղաքակրթութեան մէջ:

Բայց ահա նորէն՝ վայրագ ասիական բազուկը... նորէն մի հարուածով օդն է ցնդում այդ գեղեցիկ ու արգասաւոր ազատութիւնը... Ֆիննական պարլամենտը բողոքում է նոր հարուածի դէմ... Հետևում է անմիջապէս լուծման հրամանը Պետերբուրգից: Նոր ընտրութիւններ, նոր պարլամենտ՝ աւելի անհաշտ ու արմատական: Նորէն լուծում... Ահա դարձեալ ընտրութիւն և դարձեալ զուտ ռամկավարական մի պարլամենտ, ուր սօցիալիստները դարձեալ ամենաուժեղ թևն են կազմում: Տարակոյս չը կայ - կը հետևի դարձեալ լուծման հրահանգը...

Եւ այդպէս, այդ փոքրիկ երկիրը դեռ կը շարունակէ դեգերել անզօր ու յուսահատ մաքառումների մէջ, միշտ աւելի և աւելի ընկրկելով դէպի յետ, դէպի կատարեալ ստրկութիւն: Ոչ մի ուրիշ ժողովրդի համար „Հոկտեմբերեան Արևի" խաւարումը այնքան զգալի ու կսկծալի չէր, ինչպէս քաղաքակիրթ ու առաջադէմ Ֆինլանդիայի համար:

Հեռու, հակադիր բևեռում՝ Կովկասն էր բռնւած ռէակցիայի յաղթական ճիրաններում...

Շիրինկինեան օրերից ի վեր տարածւող առասպելները Դաշնակցութեան „հարիւր հազարաւոր բանակի" ու պատերազմական պատրաստութիւնների մասին՝ անցեալ տարի կօնկրետ ձևակերպութիւն ստացան պաշտօնական Ռուսաստանի բերանում և Դումայի մի շարք աղմկայոյզ նիստերից ու վիճաբանութիւններից յետոյ՝ որոշեցին հրով ու սրով արշաւել դաշնակցական ուրւականի դէմ... Հազարի չափ ձերբակալութիւններ, ամբողջ հայ ինտելիգենցիան՝ բանտի մէջ: 150-ի չափ երիտասարդներ, որոնցից շատերը հասարակական գործիչներ, սպասում են դեռ իրենց դատավճռին, մատնւած բռնակալութեան ամենագռեհիկ ագենտներից մէկի, Լիժինի, քմահաճութեան:

Հայ ժողովուրդը, որ պաղ համբերատար սրտով ընդունում է այդ ծանր հարուածները, երբէք չի մոռանայ նրանց... Մի անգամ ևս նա կըզգայ, թէ որքան արժէք ունին այդ ցածոգի բռնակալութեան հռչակած խոստումները, մի աւելորդ անգամ նա կը համոզւի, որ բիւրոկրատական ռէժիմը—որի քուրայում այնքան տապակւեց 1905-906-ի նզովքի օրերում, թուրքական կազմակերպւած, վերուստ հրահանգւած արշաւանքի միջոցին—որ այդ ռէժիմը, նրա, ժողովրդի մահացու թշնամին է, նրա գոյութեան ու առաջադիմութեան խարիսխը կրծող՝ չարագործը որդը:

Մի անգամ ևս, ցաւոտ փորձերից հրահանգւելով, հայ գաղափարական երիտասարդութիւնը լրջօրէն կ'անդրադառնայ կացութեան վրայ և կը խորհէ իր անելիքը: Բարձր կանգնելով առօրեայ կեանքի մանր ու ողբալի իրադարձութիւններից—ուր այժմ յաղթական գլուխ են բարձրացրել հայատիպ ռէպտիլները և [illegible] ծափ են զարկում կառավարական հալածանքին, ուր մաքի և հոգու զազրելի գռեհկութիւնը ձգտում է

digitised by A.R.A.R.@

արտացոլելու բոլոր՝ մաքուր պաշտամունքները—Հայ երիտասարդութիւնը, երէկուայ մարտնչող ինտելիգենցիան կը ջանայ մի կողմից անդուլ քարոզչութեամբ պաշտպանել ժողովուրդը վտանգաւոր վարակումներից, լքման ու յուսահատութեան աղէտաբեր ալիքներից, միւս կողմից էլ՝ ուշի ուշով նա կը դիտէ իր շրջապատի խմորումներն ու ալեկոծումները, կը մօտենայ հարևանների գաղափարական ու մարտնչող տարրերին, ուժ կը տայ ազգերի դիմադրական համերաշխութեան։

Թւում է թէ հզօր, քայքայիչ մի հոսանք է անցնում այսօր Ռուսաստանի մէկ ծայրից միւսը։ Մտքի փտութեան ու այլասերման մի ահաւոր համաճարակ... Դրա ներկայութիւնը չէ միայն, որ հարւածում է Յեղափոխութեան գաղափարին։ Հարւածները տեղում են բոլոր կողմերից, անգամ հասարակական այն խաւերից, որոնք երէկ խնկարկում էին այդ Գաղափարին։ Գուցէ չէինք սխալւի, եթէ ասէինք, որ ահագին ռուս ընդհանրութիւնը իր ահագին մասսայականութեամբ ապրում է այսօր en grand նոյն յուսախաբութեան ու վհատումի տագնապը, որ մենք ապրել ենք Թիւրքահայաստանում մեծ ջարդերից յետոյ... Նոյն խելագար վայնասունն է բարձրացել այսօր ռուս ինտելիգենցիայի մի յայտնի մասի մէջ, անիծում, քարով են տալիս յեղափոխութիւնն ու նրա գործիչներին։

Աւա՜ղ, այո՛։ Էւոլիւսիոնի շինարար, ստեղծագործող սկզբունքի հետ յար անբաժան ընթանում է դիսոլիւսիոնի (քայքայումի) օրէնքը։ Դա կանոնն է ամբողջ պատմութեան, ամբողջ տիեզերական յառաջխաղացութեան։ Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնը եւ ժամանակին հայհոյւեց ու անարգւեց։ Անգամ Տէնի պէս փիլիսոփաները չը վարանեցին մեղադրեալի նստարանի վրայ նստեցնելու Ռուսսօներին ու Դիւմուլէններին։ Նոյնը երէկ մեզ մօտ էր, նոյնը այսօր՝ ռուսների մօտ։ Նայեցէք այդ Բերդիաէվներին ու Գերշենզոններին, ականջ դրէք նրանց գարշելի վայնասունին։ Երէկ նրանք համակրելի „իդէօլօգների“ շարքերում էին. իսկ այսօր իրենց խելակորոյս հակայեղափոխական վազքի մէջ նետւում են գահավէժ բռնակալութեան, կղերի ու կրօնի գիրկը... Մի արատաւոր ու ամօթալի երեւոյթ, նոյնքան քայքայիչ ու հակահասարակական, որքան արցիբաշեվեան գերհաճոյապաշտ քարոզները... Մի երեւոյթ, որ ըմբոստանում է ամեն տեսակ վերլուծումների ու բացատրութիւնների դէմ... Նայեցէք ապա այդ Ստրուվէին ու իր համհարզներին։ Դարձեալ երէկուայ կուռքերից... Ի՞նչ այլանդակ գահավիժումներ։ Ի՞նչ տարամերժ կերպարանափոխութիւն... Այդ գերմանածագում փիլիսոփան, նախկին մոլեռանդ մարքսիստը, այսօր մի մոլեգին եռանդով տապալում է իր երէկուայ սրբութիւնները, գովք է կարդում հզօր, կենտրոնացած, ռուսական—զուտ ռուսական—պետականութեանը, խարազանում է ռուս ինտելիգենցիայի, յեղափոխականների, սոցիալիստների, իբր-հակապետական, հակառուսական „աւանդութիւններն“ ու ձգտումները և անողորմ սլաքներ է նետում հրէականութեան ու այլ տարազգի էլեմենտներին, որոնք իբր թէ վտանգում են ռուսականութեան շահերը... Մեռա՞կ է արդեօք փոխակերպւած իդէօլօգը... Ոչ, նա ունի, դժբախտաբար, ջերմ համակրութիւններ նոյնիսկ „առաջադիմական“ կոչւող բանակում... Եւ նա հանդէս է գալիս իր համախոհներով, յեղափոխութեան այս անլուր տագնապի մէջ, ցարիզմի այս սանձարձակ խրախճանների ընթացքում, որպէս թշնամի յեղափոխութեան, որպէս խանդավառ փաստաբան ռուս „ինքնակալ և տիրական ազգայնութեան“...

Ահա ռուսական մտաւոր փտախտի ամենացայտուն նմուշներից մինը։

Լաւ չէ կացութիւնը և բուն յեղափոխական, սոցիալիստական բանակի մէջ։ Հին բիւզանդական ու սխոլաստիկ վիճաբանութիւնները, տոգորւած մի նեղսիրտ աղանդամոլութեամբ՝ ճարակում են բոլոր շարքերը։ Սոցիալ-դեմօկրատիան — ամենատարածւած կուսակցութիւնը—պառակտւած է 4—5 մասի, որոնք եռանդով կրծում են իրար... ոչ թէ գործնական, այլ յաճախ ամենավերացական, փիլիսոփայական, նոյնիսկ թէօլօգիական կնճիռների վրայ։ Մի նոր, ինքնատիպ աստւածաբանութիւն է դա, որ թափանցում է ռուս հեղինակաւոր մարքսիստական պարագլուխների մէջ, բայց նա նոյնքան հեռու է թշւառ, հարստահարւած ժողովրդի անմիջական պահանջների մտահոգութիւնից, որքան միւս, աւանդական աստւածաբանութիւնը։ Ողբալին այն է՝ որ „աստւածորոնման“ այդ ամուլ մարզանքներով տարւում են հէնց նրանք, որոնք երէկ խանդավառութեամբ տուել էին բուն գործնական-յեղափոխական աշխատանքին, որոնք երէկ ցնցում էին երիտասարդութիւնը „մրրկահաւերի“ ու մօտալուտ տակնուվրայումների գոռ ու ահեղ շեփորումներով...

Աստւածորոնման տենդը նոր պառակտման սաղմեր է ձգում մարքսիստական „կուռ ու կարգապահ“ հռչակւած շարքերի մէջ և ահա երեքը խոշոր դէմքերից — Գորկի, Բոգդանով, Լունաչարսկի—բացարձակ հերձւածի ու օտարակիզմի ճանապարհի վրայ...

Տխուր է... Աւելի բախտաւոր չէ սոցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութիւնը։ Անցեալ տարւայ մերկացումները նոր հարւած տւին նրա ուժեղ, ռազմական գիտակցութեանը։ Յայտնւեց, որ ազեֆականութեան սարսափելի պատուհասը շատ աւելի խոր ու ընդարձակ արմատներ ունի կուսակցութեան մէջ, քան կարծում էին։ Բայց անցեալ տարւայ դէպքերը այդ տեսակէտից աղէտաբեր եղան նաև միւս կուսակցութիւնների, ս.-դ.-ների, Բունդի համար։ Խախտւեց և դրանց հաւատը

digitised by A.R.A.R.@

դէպի իրենց „կուսակցական մաքրութիւնը“։ Հանդէս եկան նրանց շարքերում և՛ս մանր ու խոշոր Ազեֆներ։

Աչքառու թւական էր, բայց և, անշուշտ, փ ր կ ա ր ա ր, եթէ նայենք այլ տեսակէտից։ Տարակոյս չը կայ, որ վերջին ժամանակ յայտնագործող ազեֆական հերոսները իրենց չարագործ ներկայութեամբ յեղափոխական շարքերի մէջ, իրենց երկդիմի խաղերով մեծապէս նպաստել են մինչև օրս բռնակալութեան յաղթանակներին։ Ճիշտ է, նրանք երբեմն, իրենց յեղափոխական դաշնակիցներին մոլորեցնելու նպատակով, խաղացել են և դրական դեր, ջուր են ածել յեղափոխութեան ջրաղացի վրայ։ Ճիշտ է, Ազեֆի պատգամներով գնչւել են բռնապետութեան այնպիսի հզօր ու ահարկու սիւներ, ինչպէս Պլեվէ, մեծ իշխան Սերգի և ուրիշներ... Սակայն, դրա հետ միասին քանի՜ թանկագին երիտասարդ ուժեր են ճօճւել դահճի պարանին, քանի՜սն են շանթահարւել իրենց ձեռնարկների կէս-ճանապարհին... Անհամա՜ր...

Եւ ահա մերկապարանոց հրապարակ է դրւում այդ սարսափելի ազեֆեան չարիքը, կուսակցութիւնները ըսթափւում են—փոքր ինչ ուշ, տարաբախտաբար, բայց լաւ է ուշ... Սթափւում են, և եռանդով դիմում „մաքրագործման“ ծանր աշխատանքին...

Այդ աշխատանքը խիստ դժւարին է և նա դեռ երկար կը տևէ։ Բարեբախտաբար, բռնութեան նախկին սպասաւորներն են—նախկին հզօր ոստիկանական վարիչներ ու գործակալներ—որ գալիս են իրենց հեղինակաւոր ցուցմունքներով դիւրացնելու գաղափարական մաքրագործումի այդ պրօցէսը... Պատմութեան մի անլո՜ւր հեգնանք...

Յեղափոխական բանակի այդ քայքայուն վիճակի դիմաց՝ բռնակալութիւնը միշտ աւելի ամբարտաւանութեամբ վեր է բարձրացնում իր գլուխը։ Ստոլիպինեան ինքնատիպ սահմանադրութիւնը—Սև Դուման—պաշտօնավարում է խիստ „բնականոն եղանակով“—անընդհատ գնդակահարութիւններով ու մասսային բանտարկումներով—„հոկտեմբերեան“ մեծամասնութիւնը երբեմն անկախութեան ու ըմբոստութեան նշաններ է ցոյց տալիս, բայց ընդհանրապէս մնում է հլու սպասաւոր պալատական կամարիլլայի, բւէարկում է բիւջէները, ծածկում, վաւերացնում է բիւրօկրատական բոլոր ոճիրները՝ դիմադրական տարրերի „անհամեստ յաւակնութիւնների“ դէմ։ Գոհ են և Դումա և մինիստրներ... Կոկօվցեվի հռչակաւոր խօսքը մեր դումայական մեծամասնութեան նշանաբանն է. „Փա՜ռք Աստուծոյ, Ռուսաստանում դեռ չը կայ պարլամենտ“...

Գոհ են բոլորը, գոհ է մանաւանդ վեհապետը, որ բնաւ չի քաշւում այդ գոհունակութիւնը դէմօնստրատիվ ծանուցանելուց... Մի օր նա ընդունում ու պարգևատրում է սև-հարիւրակեան պարագլուխ Դուբրօվինին, մի այլ օր հանդիսաւոր շնորհաւորանք է յղում գեներալ Դումբաձէին, տրեպօվեան շկոլայի այդ գռեհիկ սանիկին, մի այլ անգամ—սա արդէն անլուր մի պրօվօկացիա է Ռուսաստանի ժողովուրդներին ու համամարդկային խղճմտանքին—հոկտեմբերեան Մանիֆէստի հեղինակը միջամտում է Ֆինլանդական դատավարութեան մէջ, խախտում է նրա որոշումները և ազատ հռչակում ողբացեալ Հերցենշտայնի սպանողներին, այդ սպանութեան գլխաւոր դրդիչ՝ նոյն Դուբրօվինին...

Ահա մեր վիճակը, ամբողջ Ռուսաստանի վիճակը։ Մահւան տիրապետութիւնն է դա, պատմութեան մէջ գուցէ երբէք չը տեսնւած յետադիմական մի կօշմար...

Այդ խոր, համատարած գիշերի մէջ մի ուրախութիւն անակնկալ եղաւ—թէկուզ և չնչին իր ծաւալով ու նշանակութեամբ—սօցիալիստ-յեղափոխականների նոր ժեստը, դժոխային մեքենայի պայթումը Պետերբուրգում և ամենակարող ոստիկան-հրամանատար Կարպօվի սպանումը։ Դարձեալ մի ինքնատիպ նմուշ յեղափոխական խեղաթիւրւած հոգեբանութեան։ Կեղծ Վօսկրեսենսկին կամ իսկական Պետրօվը մի մաքուր գաղափարական սօցիալիստ է, որ բաւական ժամանակից ի վեր յարաբերութեան մէջ է ամենաբարձր պոլիցիական պաշտօնների հետ... Նրանց ուշադրութիւնը այդպիսով մոլորեցնելով, կամեցել է վրէժ լուծել իր կուսակցութեան համար, Ազեֆի դաւաճանութեան համար։ Պետրօվի այդ երկդիմի դերը չի խախտում, ի հարկէ, այն ջերմ համակրանքը, որին արժանի է սօց.-յեղափոխական նոր հերոսը, որ այժմ արդէն մահացած է դահճի հարւածի տակ։ Բայց և այնպէս այդ ուշադրաւ և անսովոր դիւցազներգութիւնը իրաւացի դժգոհութիւն է յարուցանում յեղափոխական շարքերի մէջ, որոնք այսօր սկզբունքով մերժում են ոստիկան-յեղափոխականի այդ ծայրայեղօրէն վտանգաւոր, անբարոյացման ու այլասերման ենթակայ տակտիկը։

Յամենայն դէպս, վառօդի մի անախորժ թուխպ էր, որ մաղեցին սօցիալիստ-յեղափոխականները Պետերհօֆի ցնծացող բորենիների աչքերի մէջ, այնքան անակնկալ կերպով և այնքան ընկճւած, ընդարմացած մի մթնոլորտում։ Հերոսական մի նոր թռիչք էր դա այն կուսակցութեան կողմից, որ արտադրել է Ռուսաստանի ամենաշքեղ հերոսների բոյլքը։

Սօցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութիւնը առաջինն էր, որ 1901—902-ի օրերում ցնցեց ռուսական մրափող, անդորր մթնոլորտը, ասպարէզ նետելով իր հոյակապ Բալմաշօվներին։

Սօցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութեանը գուցէ վիճակւած է—ռէակցիայի ու մրափի այս նոր շրջանում—վերստին խաղալ շեփորող ու ազատարար „մրրկահաւի“ դերը և տերրօրական ցնցող հարւածներով խորտակել համառուսական Սառոյցը...

---

digitised by A.R.A.R.@

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ԼԷՕՆԻԴ ՃԻՉԿՕ

Ապստամբ 19 տարեկանից, բանտարկեալ, աքսորական, տաժանակիր և, ի վերջոյ, փախստական... Ռուս յեղափոխականի մշտանջենաւոր ճակատագի՛րը... Աւելացրէք մի չնաշխարհիկ նկարագիր, մի ջինջ, բիւրեղեայ հոգի, մի անտահման անձնազոհութիւն... Մարտիրոսութիւնը՝ հիւսուած հերոսութեան հետ...

Վերջին 30 տարուայ ընթացքում համաշխարհային պատմութիւնը անսովոր կերպով հարստացաւ այդպիսի „եթերային" տիպարներով և թւում էր թէ երկու երկիրներ մատակարարեցին ամենամեծ տոկոսը այդ „գաղափար-անհատների"—Ռուսաստանը և Թիւրքայ Հայաստանը։ Հերոսների պաշտամունքը արևմտեան Եւրոպայում վաղուց արդէն դարձել է պատմութեան սեփականութիւն. բայց նա տակաւին վառ է, կենդանի՝ Ռուսաստանում. այնտեղ, տարաբախտաբար, դեռ անհատական հերոսութիւնն է տիրապետողը և ոչ զանգուածայինը։ Առաջինը, հարկաւ, պատրաստում է վերջինը։ Բայց այդ վերջինը դեռ չի ժամանել ցարերի կայսրութեան մէջ, այնպիսի ծաւալով և ուժով, որ կարողանայ վերացնել բացասական ուժերի տիրապետութիւնը և վերացնել դրա հետ միասին՝ „հերոսութեան պաշտամունքի" աղէտալի գոյապատճառը...

Լէօնիդ Էմանուիլովիչը վետերաններից էր, յեղափոխական կազմակերպութեան աւագագոյն անդամներից։ Դուք, պատմութեան դրօշակին նա փարեց ոչ-սովորական հանգամանքներում... „Մեծատան զաւակ" էր և այն էլ՝ զինուորական... Պայմաններ, որոնք սովորաբար խեղդում են, կաշկանդում ըմբոստ զաւանանքներն ու թռիչքները։ Ո՛ւր էր, թէ այդ հզօր, գրանիտեայ զանգուածը — որ կոչւում է „ռուսական բանակ" և որի կուրծքին բարձրանում է ցարիզմի ամբարտաւան ու մարդասպան տիրապետութիւնը—ո՛ւր էր, թէ նա տար առատութեամբ իր ընդարձակ ծալքերից Ճիչկօներ ու Շմիտներ... Ռուսաստանի յեղափոխութեան գառը չէր տեսնի այսպիսի մռայլ հակահարուածներ և տագնապներ...

Ճիչկօն մեծատան զաւակ էր, բայց հնազանդւելով իր մաքուր սրտի վեհանձն թափերին, վաղաժամ դրժեց իր ընտանիքի աշխարհահայեացքը և նետւեց դէպի անձնուրացների, նարօդօվոլեցիների բանակը, որի նշանաբանն էր ժողովրդի, աշխատաւորութեան ընդհանրութեան կռիւն ու ազատագրումը։ Ճիչկօն զինուորական էր, բայց լինելով ճշմարիտ մարդ, այլասէր և խաղաղասէր՝ թողեց զինուորական համազգեստը, ըմբոստացաւ աշխարհի բոլոր բռնութիւնների դէմ, գրկեց սոցիալիզմի ու աշխատանքի աւետարանը, դարձաւ յեղափոխական Ռուսաստանի ամենաթովիչ, ամենահամակրելի դէմքերից մինը։ Մենք շատ յաճախ առիթ ունեցանք վերջին տաս տարուայ ընթացքում վայելելու այդ լաւ մարդու և անխոնջ ու անձնուրաց գործիչի հասարակութիւնը,—այդ համեստ ու դժնակեաց նիհիլիստի՝ որ կարողացել էր տարիների բերդարգելութիւնից ու մօտ 10 տարուայ սիբիրեան աքսորից յետոյ՝ փախչել Եւրոպայ և վերսկսել սիրուն ու տաղանդաւոր գրչով իր քարոզչական գործունէութիւնը... իբրև հիմնադիր „Ագրարային դաշնակցութեան" և ապա անդամ սոցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութեան „Դրօշակի" խմբագրութիւնը մի անկեղծ ու հեղինակաւոր բարեկամ ունէր ի դէմս նրա,—և երբ տարիներ առաջ բորբոքւեց առաջին անգամը ռուս յեղափոխական մամուլի մէջ „ազգայնական բանակռիւը" և ազգային խնդրի արծարծումը, նա մէկն էր այն ռուսական դէմքերից, որոնք հակառակ սոց.-դեմօկրատների „կենտրոնացման" ու „ձուլման" տենչանքներին, դաւանում էր այն համոզումը՝ որ Ռուսաստանի ազգութիւնները—լեհ, հայ, վրացի, ֆինն, լատիշ և այլն—պէտք է ստանան անպայմանօրէն ընդարձակ ազգային ինքնօրինութիւն ու ինքնավարութիւն։

Որբանում է սոցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութիւնը, դատարկւում են հին փառահեղ ռահվիրաների տեղերը։ Կը գա՞ն արդեօք նորերն ու արժանաւորները նրանց փոխարինելու... Լավրով, Ստեպնեակ, Միխայլովսկի, Գոց, Գերշունի, Ճիչկօ... մի մի հսկաներ ու փարոսներ երիտասարդութեան համար։ „Պառաւ Տատիկը" Պետրօ-Պավլովսկի զնդաններում կենդանի թաղուած, Չայկովսկին և ուրիշները՝ նոյնպէս... Վերջին մօհիկանները մի մեծ, աշխարհադղորդ վիպերգութեան, վերջին սխրալի նմուշներ մի աննման սերնդի, որ տւեց Ժելեաբօֆներ ու Պերօվսկայաներ, որ կամեցաւ իր խօլական հարուածներով գետին փռել ամենազազան բռնապետութիւններից մինը, բայց որ ինքն ընկաւ արիւնաթաթախ ու չնչասպառ՝ պատնէշների տակ, կտակելով անխուսափելի յաղթանակի դափնիները՝ յետնորդներին...

ՀԱՄԱՐԱԿԱԳԻՏԱԿԱՆ

VII

ԼԵԶՈՒՆ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ԱԶԳԵՐԻ ԷՒՕԼԻՒՑԻԱՅԻ ՄԷՋ

Ազգայնութեան տարրերների և նրա ծնող պատճառների մասին բաւական արդէն խօսեցինք։

Տեսանք, թէ որքան խոշոր տեղ ունին ազգային գոյացման պրօցէսի մէջ ընդհանուր հողը և ընդհանուր ծագումը, արիւնակցութիւնը. որոշեցինք ժառանգականութեան դերը, իբրև էապէս պահպանողական մի գործօնի՝ որը, չը նայեած անթիւ դարերի փորձութիւններին, գաղթերին, արիւնների խճողումներին, չը նայեած ժամանակի և տարածութեան նուիրած բիւրաւոր խոչընդոտներին, պահպանում է այնուամենայնիւ մի համայնքի մէջ հին նախնիքների առանձնայատուկ գծերը—թէ ֆիզիկական և թէ հոգեկան—գծեր՝ որոնք առաջացել ու կազմակերպւել են այն անյիշատակ ժամանակներում, համայնքի գոյութեան արշալոյսին, „բնական ընտրութեան" ճանապարհով, կեանքի անողոք կռւի մէջ։

Տեսանք այնուհետև, թէ ինչ ահագին ազդեցութիւն ունի զուտ բնական միջավայրը ազգերի կազմաւորման ու առաջադիմութեան պրօցէսի վրայ,—մի ազդեցութիւն, որ անհամար դարերի ընթացքում գործադրւում է տիրականօրէն, անկախ մարդկանց կամեցողութիւնից ու կարողութիւնից. խօսեցինք նաև աշխատանքի մասին, այդ վիթխարի գործօնի՝ որ գալիս է աստիճանաբար մեղմելու բնութեան այդ միահեծան տիրապետութիւնը, որ

digitised by A.R.A.R.@

գալիս է, իբրև շինարար, ստեղծագործող մի ազդակ՝ մղելու համայնքները միշտ դէպի նիւթական ու մտաւոր քաղաքակրթութեան և դէպի ճշմարիտ ազգայնութեան հանգրուանները...

Դեռ կան, սակայն, աւելի խոշոր ու ծանրակշիռ տարրերներ, գործօններ ու պատճառներ։ Կայ լ ե զ ո ւ ն, կայ մանաւանդ պ ա տ մ ո ւ թ ի ւ ն ը։

Ո՞վ չը գիտէ, որ այդ երկու տարրերները կազմում են ազգայնութեան ծուծն իսկ, նրա էական ֆունկցիան, պաշտօնավարութիւնը, նրա իրական պարունակութիւնը։

„Ազգը“ ամէնից առաջ—պատմութիւն է, ամէն մի ազգ—մի ջոկ, ուրոյն պատմութիւն։ Նոյնը—Հ ա յ ր ե ն ի ք ը։

Յիշողութիւնների մի վիթխարի ցանց, մի երկար, անվերջ շարան... Տեղ-տեղ՝ պայծառ, վարդագոյն, ճառագայթաւէտ, տեղ-տեղ՝ մռայլ, արիւնոտ, ողբերգական։ Յիշողութիւններ՝ ուրախ օրերի և տխուր։ Յաղթութիւնների բերկրանք ու գինովութիւն, պարտութիւնների սուգ ու հիասթափութիւն։

Պատմական անցեա՜լ... „Ազգ“ բառի հանդէպ՝ նախ այդ հսկայ իրողութիւնն է, որ ցցւում է իւրաքանչիւրի գիտակցութեան առջև։ Եւ ոչ ոք չի կարող—եթէ սնւած ու դաստիարակւած է բնական, նորմալ պայմաններում, հեռու կամաւոր օտարացման անպատիւ վարակումներից — ոչ ոք չի կարող անյոյզ, անտարբեր սրտով անդրադառնալ իր հարազատ ժողովրդի այդ դարաւոր անցեալի վրայ, որ ունի միշտ իւրաքանչիւրի համար անյաղթելի մի հրապոյր, թովչութիւն...

„Մեր կեանքի ամէն մի ժամը Հռոմի մէջ արժէ մի դար կեանք“—այսպէս էր գրում Գ ա ր ի բ ա լ դ ի ն իր սիրելի Անիտային, երբ կռւում էր Ջանիկոլոյի բլուրների վրայ՝ Հռոմը ազատագրելու և հայրենիքին վերադարձնելու համար... „Un ora della nostra vita in Roma vale un secolo de vita!“...

Ի՞նչն էր այնպէս հրապուրում ու կախարդում տիեզերական հերոսին, եթէ ոչ այդ հայրենիքի ա ն ց ե ա լ ը... „Այս ժողովուրդը արժանի է իր անցեալին“—գրում էր նա նոյն նամակում։

Ազգութիւնը պահպանւում է նոյն իսկ մայր-հողից դուրս — հրէութիւնը, հայութեան մի մասը — երբեմն նոյնիսկ առանց լեզուի — հրէութիւնը։ Ազգեր կան մի քանի լեզւով ու կրօնով—Բելգիա, Շվէյցարիա, Ամերիկա—ինչպէս որ կան տարբեր, անգամ հակամարտ ազգեր՝ միևնոյն լեզւով—Անգլիա, Իրլանդիա։ Բայց չը կայ ազգ առանց „պատմական անցեալի“։ Եւ Ռ ը ն ա ն իրաւունք ունի, երբ նա հաշւում է այդ վերջինը, որպէս ազգային գաղափարի խարիսխը, նրա ամենաէական տարրը, ստորոգելին։

Ընդհանուր պատմութիւն — ընդհանուր ճակատագիր... Նա է, որ ծնում է և ընդհանուր բարք ու սովորութիւններ։ Նա է, որ դրոշմում է ազգերի էւոլիւցիայի վրայ իր տիրական, անջնջելի կնիքը, յաճախ հարւածելով ու թուլացնելով ուրիշ ուժերի, անգամ բնութեան ու ժառանգականութեան, ազդեցութիւնները։

„Աւանդե՛լ պէտք է ամենայն խնամքով մեր ա ն ց ե ա լ ը դպրոցներում“—ասում էր տարիներ առաջ ֆրանսիացի հռչակաւոր պատմագիր Լ ա վ ի ս, Սորբոնում արտասանած իր մի ճառի մէջ—կայ այդ անցեալում մի պօէզիա, բանաստեղծութիւն, որին պէտք ունինք՝ ա պ ր ե լ ո ւ հ ա մ ա ր... Պէտք է կաթեցնել պատմութեան այդ բանաստեղծութիւնը գիւղացու հոգու մէջ, պատմել նրան հին Ֆրանսիայի հերոսները, նախ քան դիմելը նոր Ֆրանսիային“...

Պատմութիւնը այնքան անհրաժեշտ է „ազգայնութեան“ համար, որ հիւսիսային ամերիկացիք — որոնք ընդամենը մէկ ու կէս դար է, ինչ ոտք են կոխել համաշխարհային մրցման բեմում—այսօր ամենայն եռանդով ձգտում են ստեղծել իրենց սեփական ազգային պատմութիւնը։ Քսան տարուց ի վեր Միացեալ Նահանգներում բազմաթիւ հ ա յ ր ե ն ա ս ի ր ա կ ա ն ը ն կ ե ր ո ւ թ ի ւ ն ն ե ր են ծնունդ առել—տղամարդկանց և կանանց։ Նրանց նպատակն է հաւաքել ամէն տեսակ դօկումենտներ, փաստեր, որոնք կարող են այս կամ այն կերպ յիշեցնել Ամերիկեան Անկախութեան հիմնադիրներին։ Նրանք ձգտում են տարածել բոլոր խաւերում, մանաւանդ երիտասարդութեան մէջ, particulary among the young, այն բոլոր ծանօթութիւնները, որ վերաբերում են ազգային պատմութեան, նրանք եռանդով արծարծում են հայրենասիրութիւնն ու հայրենի հերոսների պաշտամունքը։

Այդ տեսակ ընկերութիւններից են՝ 1) *Order of funder and patriots of America*. հիմնւած 1896 թւին՝ 2) *Sone of the Revolution, 1890*-ին, 3) *Society of May Flower's descendants, 1894*-ին։

Լինում են մի քանի մեծ գաղափարներ, աւանդութիւններ, որ կեանք, ոգի են ներշնչում ժողովուրդների պատմութեանը։ Աւանդութիւններ՝ զինւորական, մտաւոր, դրական, կրօնական և այլն. մի տեղ պակասում է մէկը, դիցուք զինւորական աւանդութիւնը, դրա փոխարէն չեշտւում են միւսները։ Յամենայն դէպս պատմութիւնը իւրաքանչիւր ազգային միջավայրում չի ներկայանում մեզ, իբրև անցքերի պարզ, մեքենական շղթայակցութիւն, այլ իբրև սինթեզ, բարդ համադրութիւն կամ ամբողջութիւն, որի մի ծայրից մինչև միւսը անցնում է կարմիր գծով նոյն գաղափարը, նոյն տ ե ն դ ե ն ց ը, նոյն դրդումներն ու կրքերը, որոնք—ինչպէս տեսանք նախորդ գլուխներում—մտած են հինաւուրց ժամանակներից ի վեր սերունդների արիւնի մէջ... Վարդան Մամիկոնեանից մինչև Սերոբ ու Արաբօ, Եղիշէից մինչև Ալիշան ու Ահարոնեան՝ նոյն ի դ է ա լ ն է, որ շարժւում է, նոյն գաղափարն ու ձգտումն է, որ թափօր է անում յաւիտենօրէն մի արիւնաքոյր ու կախարդական շըրջագծի մէջ, նոյն փոքրիկ, հալածական, առնահարւած ժողովուրդն է, որ մերթ ընդ մերթ ծառանում է յուսահատութեան արիութեամբ իր այլազան բռնաւորների դէմ, բայց որ աւելի յաճախ ընկճւում է ու արտասւում և կամ երգում լալահառաչ իր ծովացած տառապանքը, իր պաշտելի դիւցազունների օրհասական երերումները, իր գալոց ազատագրութեան երկչոտ ու մշուշապատ արշալոյսը...

Մենք եւս զոհաբերել ենք—և շա՜տ հնուց—ազատութեան խորանի առջև, մենք եւս սպասաւորել ենք քաղաքակրթութեան Աստծուն՝ մեր համեստ ուժերի չափ, մեր մտքի ու կորովի արգասիքներով։ Այդ տեղ—ամուր ցեմենտը, շաղանիւթը մեր ազգայնութեան ու հայրենիքի...

Եւ որքան աւելի հին են իդէալները, աւանդութիւնները, այնքան կարծես աւելի մեծ է հայրենիքի ու ազգայնութեան հմայքը, այնքան աւելի հարուստ է հաւաքական ժ ա ռ ա ն գ ա կ ա ն ո ւ թ ի ւ ն ը, այնքան աւելի և խորհրդաւոր է „հայրենիքի գաղափարը“։ Այդ ժառանգութեամբ է ապրում, շնչում ազգայնական օրգանիզմը, նրանով է՝ որ կանգուն է և մեր փոքրիկ ազգութիւնը, իբրև այդպիսին. Նրա զօրութեամբ է, որ կայ նաև „Հայաստան“, „Հայի հայրենիք“, իբրև կենդանի մի իրականութիւն և ոչ իբրև սոսկ ա շ խ ա ր հ ա գ ր ա կ ա ն մ ի ա ր տ ա յ ա յ տ ո ւ թ ի ւ ն, ինչպէս սովոր են անւանել Հայ ժողովրդի երդւեալ թշնամիները, երբեմն նաև անզգոյշ բարեկամները *)։

---

*) Տարաբախտաբար, նոյն անճշտութիւնը գտնում ենք և պ. պ. Դոլենսի ու Խաչի գիտապատմական աշխատութեան մէջ. „*Histoire des anciens Arméniens*“, եր. 83: Կան այդտեղ և մի շարք ուրիշ վրիպումներ: Ցաւալի է, որ մի այդպիսի լուրջ աշխատութեան մէջ, ուր գիտական անաչառութեամբ ու մերկապարանոց ցոյց է տրւած հայ իշխողների, տեղ-տեղ նոյնիսկ հայ ց ե ղ ի սեւ, տխուր քարտէզը, ուր երբեմն, յանուն գուցէ „անաչառութեան“, նոյնիսկ բաւական խտացրւած են բռնած գոյները, երբ, օրինակ խօսւում է հայ ցեղի վեհերոտ կրաւորականութեան, ինիցիատիվի բացակայութեան, ստեղծագործող աշխատանքի պակասութեան մասին եւայլն—ցաւալի է, տեսնում ենք, որ այդպիսի խօս „օբ՛եկտիվ“ աշխատութեան մէջ, տեղ-տեղ,—երբ խնդիրը գալիս է որոշ վայրկեանների ու իրողութիւնների գնահատման—այդ պահ, գիտական անաչառութիւնը վրիպում է այլանդակօրէն եւ տեղի տալիս կրքի շարժումներին:

Խօսելով համիդեան օրերի հայոց բողոքի ու կացութեան մասին, գրքի հեղինակները յայտարարում են (էջ 64)·

„Նրանք (հայերը) սխալւում են, բողոքելով անդադար ու ամեն

digitised by A.R.A.R.@

Այդ ժառանգութեան ազդեցութիւնն այնքան ուժեղ է, որ կարողացել է ամեն ժամանակ յաղթահարել անջատական ձգտումները միևնոյն ազգի իրարից խզուած հատուածների միջև և միացրել է բոլորին ի մի ձոյլ ազգայնական ամբողջութիւն։ Սպարտան ու Աթէնքը հին դարերում ի՜նչ կատաղի ու անխիղճ մրցութեան մէջ էին... բայց ի վերջոյ միացան և կազմեցին մայր-Յունաստանը։ Ֆլորենցիան, Պիզան, մի շարք քաղաքներ ու նահանգներ միջնադարեան Իտալիայում մղել են երկար ու արիւնոտ պատերազմներ իրարու մէջ—բայց երբ հնչեց գարիբալդիական շեփորը Ապենինեան թերակղզու վրայ, բոլորն էլ հաւասար խանդավառութեամբ և մի դրօշակի տակ միացած՝ ձայնակցեցին ընդհանուր հայրենիքի մարտակոչին... Դարձեալ, անշուշտ, հինաւուրց ու ընդհանրական ժառանգութեան ձայնն էր, որ խօսում էր բոլորի մէջ, ի շարս այլ մտահոգութիւնների...

Այդ թանկագին ու հաւաքական ժառանգութեան մթերանոցն են՝ լ ե զ ու ն ու գ ր ա կ ա ն ու թ ի ւ ն ը։

Նիւթական, արդիւնաբերող աշխատանքի հետ միացած՝ նրանք ստեղծում են ազգային քաղաքակրթութիւնը, կուլտուրան, նրանք իրենք իսկ՝ այդ կուլտուրայի մի անբաժան մասն են կազմում։ Միանգամայն ստեղծագործութիւն են և ստեղծագործող։

Ինչպէ՞ս են ստեղծուել ազգային լեզուները... Թող թոյլ տրուի մեզ մի փակագիծ բանալ այստեղ և մի փոքրիկ զբօսանք կատարել այդ մեծ առեղծուածի աշխարհում, առանց մտնելու մասնագիտական կնճիռների մէջ։

Ինչպէ՞ս են կազմակերպուել այդ անհամար լեզուները, ո՞ւր է նրանց արմատը կամ արմատները. մէ՞կն է արդեօք, թէ բազմաթիւ են։

Վաղեմի ժամանակներում պատասխանը պարզ էր։ Պարզ ու պատրաստ։ Աստուածը ստեղծել է մարդուն, Աստուածն էլ տուել է նրան լեզու։ Չէ՞, բոլոր հաստատութիւններն էլ Աստուծուց էին.. Մարդը՝ Աստուծուց, կեանքը՝ Աստուծուց, թագաւորը և թագաւորական հաստատութիւնը՝ Աստուծուց, գուցէ... հ ա ն ր ա պ ե տ ու թ ի ւ ն ը նա՛ Աստուծուց... հանրապետութիւնը, որ ժխտումն է թագաւորութեան... Ինչպէ՞ս, սակայն, Աստուած կարող էր այդպէս կոպտօրէն հակասել իրեն, մէկ ձեռքով ջնջել միւսով կառուցածը... Այդտեղ էլ միջամտում է կղերական հռչակաւոր „կազուիստական“ (casuistique)... Որոշ հաստատութիւններ ու երևոյթներ Աստուած ստեղծել է „մարդկանց մեղաց համար“, նրանց պատժելու և քաւել տալու համար։ Այդպէս միջնադարեան „սոֆիոլոգ“ Թովմաս Աքուինացին, պապական կղերի ու դոգմի խանդավառ փաստաբանը, խորիմաստ կերպով պատճառաբանում էր, որ ս տ ր կ ու թ ի ւ ն ը աստուածատուր մի չարիք է, որ ստեղծուած է՝ մարդկութիւնը պատժելու համար։

Ամեն բան Աստուծուց. լեզուն էլ աստուածային մի պարգև... Ամբողջ մարդկութիւնը՝ ստեղծագործուած մի նախնական զոյգից... Ամբողջ աշխարհի լեզուները նմանապէս „Ջրհեղեղից“ առաջ՝ Ադամ և Եւա, Ջրհեղեղից յետոյ՝ Նոյ, Սեմ, Քամ, Յաբէթ... Ահա բովանդակ „սրբազան“ իմաստութիւնը կամ սրբազնագոյն տգիտութիւնը այդ ահաւոր պրօբլեմների աշխարհում, որոնց վրայ գլուխ են կոտրում տասնեակ տարիներից ի վեր գիտութեան հանճարեղ ռահվիրաները։ Եւ դեռ այսօր էլ՝ մարդկութեան կրօնամոլ ու կղերամիտ հատուածը այդպէս է դատում, այդ մի քանի նախադասութիւններով է մեկնաբանում բովանդակ տիեզերածնութիւնը։

Դժուար է, հարկաւ, փոխադրուել միլիոնաւոր տարիներ առաջ, անհնարին է հետազօտել ուղղակի և որոշել յստակօրէն այն նախնական պայմանները, որոնց մէջ առաջ է եկել մարդկային այլազան համախմբումների հաղորդակցութեան միջոցը—լեզուն։ Անհնարին է այդ ու ղ ղ ա կ ի, անմիջական ծանօթութիւնը, ինչպէս որ անհնարին է իմանալ այն նախնական պայմանները, որոնց մէջ ծնունդ է առել կ ե ա ն ք ը ընդհանրապէս, մ ա ր դ ը մասնաւորապէս, ազգը՝ իր հերթին։ Սակայն, դա չի նշանակում, թէ պէտք է ընդունենք, իբրև ճշմարտութիւն, Աստուածաշնչի արտառոց յայտնութիւնները։

Այստեղ էլ գ ի տ ու թ ի ւ ն ը իր բանաւոր հիպօթէզներով ու անուղղակի մեթօդներով գալիս է դուրս քշելու ա ռ ա ս պ ե լ ը։ Այստեղ էլ դարվինիզմը և ընդհանրապէս էւօլիւցիոնիզմը բերում է վերլուծման, հետազօտութեան իր անհրաժեշտ յուսաւորութիւնը։

„Այն բոլորը, ինչ որ նախորդում է լեզւարմատների ծագումին, բ ն ու թ ե ա ն գ ո ր ծ է, ասում է լեզւագիտութեան մեծագոյն հեղինակութիւններից մինը, գերմանացի Մ ա ք ս Մ ի ւ լ լ ե ր *)։

Հռչակաւոր գիտնականը հասկացնում է դրանով, որ եթէ լեզուային ծագման իսկական պրօցէսը անհնարին է հետազօտել, յամենայն դէպս պէտք է միանգամայն դուրս քշել „գերբնական տարրը“ այդ պրօցէսից։

Գիտական աշխարհում էլ միաժամանակ կարծիք կար, թէ բոլոր ներկայումս գոյութիւն ունեցող լեզուները առաջացել են երբևիցէ մէկ ընդհանուր մայր-լեզուից։ Յետագայ ուսումնասիրութիւնները ջնջեցին այդ կարծիքը, որ յայտնի չափով յենուած էր բիբլիական աւանդութեան վրայ։

Լ ե զ ու ն ե ր ի ծ ա գ մ ա ն հարցը սերտօրէն կապուած է ց ե ղ ե ր ի ծ ա գ մ ա ն հարցի հետ։ Արդեօք մէ՞կ, թէ մի քանի արմատներից են ծնունդ առել մարդկային պէս-պէս ռ ա ս ա ն ե ր ը, ցեղերը... Երկրագնդի մէ՞կ կէտում է արդեօք առաջացել մարդկութիւնը (մի բարձրագոյն անասնական, մարդանման տեսակից, այդ ինքնին հասկանալի է) և ապա ճիւղաւորուել աշխարհի չորս բոլորը, հետզհետէ գ ա ն ա զ ա ն ա ւ ո ր ու ե լ ո վ միջավայրի, կլիմայի, հողի ու այլ պայմանների ազդեցութեան տակ. — թէ՞ նա առաջացել է բազմաթիւ կէտերում... Երկու հիպօթէզներն էլ կան։ Առաջինը՝ կոչւում է մ ի ա ծ ն ա կ ա ն (monogeniste) երկրորդը՝ բ ա զ մ ա ծ ն ա կ ա ն (polygeniste)։ Այդ երկրորդը գերակշռում է անտրօպօլօգիայի, մարդաբանութեան մէջ։

բանի դէմ (*ils ont tort de se plaindre sans cesse et de tout*). այսպէս թէ այնպէս, թիւրքերը ցոյց են տալիս նրանց վերաբերմամբ մի այնպիսի համբերողութիւն (*les Turcs les font bénéficier d'une tolérance que...*), որպիսին ոչ մի ուրիշ նուաճուած ժողովուրդ երբէք չի վայելել՝ ասենայ աւելի մեծ չափով։ Նրանք աւելի լաւ կանէին, եթէ ընդօրինակէին խելօք համակերպումը (*la sage résignation*) օսմանեան յոյների, որոնք կարողացել են անդուլ ճիգերով տէր դառնալ կայսրութեան մէջ՝ տնտեսական եւ հասարակական ասպարէզներում“։

Սա թւում է մի այլանդակ նենգամիտ եւ անիրազեկ, հակայեղափոխական մտքի մի ցոյց...

Էջ 148-ի վրայ—համառակ բեւեռն է: Այստեղ էլ կծու, անողոք ոճով ցուցադրում է հայ ազգի *sage résignation*-ը, „իմաստուն համակերպումի“ պակասութեան մէջ... Հայերը մ ի շ տ զբաղուած են խոհեմ մնալ, քան կռուել... „Երբ նրանք թոյլ են զգում իրենց՝ բարւոք են համարում աւելի շուտ անձնատուր լինել, քան թէ յամառել յուսահատ դիմադրութեան մէջ“...

Վերջին 20 տարւայ հայոց „դիմադրութեան“ պատմութեան հետ ծանօթ հեղինակը փոքր ինչ վերապահութեամբ կը գրէր այդպիսի տողեր: Եթէ հայերը մ ի շ տ զբաղուած էին խոհեմ մնալ, գուցէ, յիրաւի, կառնէին յոյների „նախանձելի“ դիրքերին... Ո՜րպիսի համեմատութիւն... Հայեր եւ յոյներ... Աբդիւլ Համիդի ռէժիմի տակ... Յետին գիւղականը կ'ասէր պ. Դուլէնսին, որ յոյներին կ ա ռ ե լ ի է ր եւ համեմատաբար դ ի ւ ր ի ն էր համակերպել, չը բողոքել, հայերին—ոչ։

Էջ 83. „Մեր օրերում հայերը երբէք չեն համարձակւի ասել, թէ իրենք Հայաստանի մէջ են: Եւ դա ճիշտ էլ չէ (ասել, թէ հայերը Հայաստանի մէջ են), քանի որ ամեն տեղ ազգաբնակութեան մեծամասնութիւնը մահմեդական է“:

Այս եւ նման յայտարարութիւնների համար, պատասխանատու է թերեւս ոչ պ. Ռաշ, այլ իր պաշտօնակիցը... Յամենայն դէպս, Ե. Հ. Ռոանոդ. Միութեան համակրելի ձեռնարկութիւնների շարքում այդ գիրքը իր այդ տեսակ արտառոց յայտարարութիւններով կազմում է մի ցաւալի աններդաշնակութիւն:

*) *Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache.*

digitised by A.R.A.R.@

Նրա համեմատ՝ ներկայ բազմազան մարդկային ցեղերը իրենց ուրոյն առանձնայատկութիւններով մի մի ուրոյն տեսակներ են (espèce, Art), որոնցից իւրաքանչիւրը առաջացել է ջոկ անտառնական նախնիքներից, աշխարհագրական ջոկ միջավայրում։ Մարդկութիւնը, ուրեմն, այդ հիպօթէզի համաձայն՝ ծնունդ է առել երկրագնդի մի քանի կէտերում։

Շնորհիւ նորագոյն հետազօտութիւնների, կատարուած աշխարհի անյայտ, անմշակ վայրերում, պէտք է յաղթահարուած համարել լեզուի „միածնութեան" հիպօթէզը (monophiletisme), որ ընդունում է մէկ նախնական մայր-լեզուի գոյութիւնը և դրա հակառակ պէտք է հաստատուած համարել լեզուի „բազմածնութեան" (polyphiletisme) ենթադրութիւնը։

Նախկին միամիտ ըմբռնումը, որի համեմատ իբր թէ աշխարհի բոլոր լեզուների նախամայրն է եբրայերէնը, չի կարող դիմանալ ամենաթեթև քննադատութեան իսկ։ Աստուածաշնչի թելադրած այդ լեզուական „մոնիզմը" (ծագման միայնականութիւնը, այսինքն մէկ արմատից առաջանալը) նոյնքան „հիմնաւոր" ու „բանաւոր" է, որքան նոյն Աստուածաշնչի միւս „մոնիզմը", որի համաձայն ամբողջ մարդկութիւնը ծնունդ է առել իբր թէ մէկ սկզբնական զոյգից։ Մենք տեսանք նախորդ գլուխներում, թէ ինչպէս անկայուն է սօցիօլօգիայի մէջ այդ „նախնական զոյգի" թէօրիան. տեսանք, որ կղզիացած զոյգերը միանգամայն երևակայական են, որ մարդկութիւնը առաջացել է և պէտք է առաջանար ու ապրէր ամենուրեք հասարակութիւններով, հօրդաներով... Լեզուները ևս անպայման ծնունդ են առել միայն հասարակութիւնների, մարդկային համախմբումների մէջ...

Անգամ Մաքս Միւլլեր, որ ապրած ու աշխատած լինելով անգլիական բարձր ու բարեպաշտ շրջաններում, խիստ զգուշաւոր դիրք է բռնել առհասարակ դէպի Հին Կտակարանի պատմառաբանութիւնները, և որ յաճախ ձգտել է համաձայնեցնել իր սեփական հիպօթէզները Աստուածաշնչի հետ,—անգամ՝ այդ զգուշաւոր ու „փափկանկատ" ուսումնասիրողը, որ Դարվինի դէմ կռւել է իր բանաւոր միջավայրի ազդեցութիւնը, չի վարանում բացասական դիրք բռնելու դէպի Ս. Գիրքը և յայտարարելու, որ „լեզուների ընդհանուր ծագման խնդիրը ոչ մի կապ չունի Հին Կտակարանի մէջ ամփոփուած մարդու արարչագործութեան և պատրիարքների տոհմածառի հետ"... „The problem of the commun origin of languages has no connection with the statements contained in the Old Testament regarding the creation of man and the genealogies of the patriarchs" („Lectures")։

Եթէ մի կողմ թողնենք լօգիկայի, առողջ դատողութեան պահանջները,— Ամերիկայի գիւտը արդէն բաւական էր՝ ջրելու բիբլիական առասպելը մէկ արմատ-նախալեզուի մասին։ Գիտական հետազօտութիւնները ցոյց տւին, որ ահագին ու անվերածելի տարբերութիւն կայ Ամերիկայի լեզուների և հնդ-եւրոպականի (արիականի) ու սեմիտականի միջև. նրանք ցոյց տւին, որ անդունդ կայ ամերիկական հնդիկների, ասիական չինացիների, աֆրիկական նեգրների ու այլ բազմաթիւ ցեղերի բարբառների միջև։

Նոյնիսկ Ամերիկան ևս մի կողմ թողնելով, լեզուների սկզբնական բազմազանութիւնը հաստատում է արդէն այն հանգամանքը՝ որ Եւրոպայի, Ասիայի ու Աֆրիկայի վրայ ծաւալւող երեք խոշոր լեզուական գերդաստանները—արիականը, սեմիտականը և մոնղոլականը—չեն մատնում ոչ մի ազգակցութիւն, չունին անգամ հեռաւոր նմանութիւն նախամասների, բառակազմութեան ևայլն։ Մէկը միւսին չի լինի վերածել։ Գիտութիւնը ստիպուած է ընդունել նրանց, իբրև անվերածելի ստիպուած է դրանով իսկ ընդունել, որ „իսկզբանէ" եղել է ոչ թէ մէկ հատիկ մայր-լեզու, այլ բազմաթիւ մայր-լեզուներ կամ նախալեզուներ (Ursprache), որ, ուրիշ խօսքով, վերոյիշեալ մեծ լեզուական գերդաստանները եղել են իսկզբանէ հիմնականապէս տարբեր (urverschieden), նախայլագան...

Անվերածելի—ինչպէս ցեղերը, բառերը...

Կարելի էր, ի հարկէ, վաղեմի ժամանակներում՝ ընդունել „միածնութեան" հիպօթէզը մարդաբանութեան ու լեզուագիտութեան մէջ՝ անկախ Աստուածաշնչի փիլիսոփայութիւնից։ Կարելի էր ենթադրել, որ մարդկային տարբեր ցեղերը առաջացել են երբևիցէ մէկ արմատից (ըմբռնելով, հարկաւ, այդ արմատը հասարակութեան և ոչ զոյգի ձևով), կարելի էր դրա հետ միասին, տրամաբանօրէն ենթադրել, որ բոլոր տարբեր լեզուները ևս ծնւել են սկզբներում նոյն արմատից... Մարդ-էակները կարող էին այն հեռաւոր, նախապատմական դարերում երբևիցէ ծնունդ առնել երկրագնդի որևէ կէտում, համեմատաբար նպաստաւոր մի միջավայրում (բարձր, մարդանման կապիկների մի տեսակից, որոնց շառաւիղները կենդանի են այսօր յանձին Օրանգի, Գօրիլլայի ու Շիմպանզէի). մարդկութիւնը կարող էր, ասում ենք, էւօլիւցիայի այդ հեռաւոր աստիճաններին ծնունդ առնել մի նպաստաւոր կէտի վրայ, մէկ հատիկ մայր-ասհմից կամ տեսակից և ապա մղւել, տարածւել գոյութեան կռւի յորձանքի մէջ, հողմերի, ալրագանների թևերի վրայ՝ դէպի աշխարհի չորս բոլորը,— մի այնպիսի ժամանակ, երբ թերևս չեն եղել անջրպետներ այդ աշխարհի այժմ անջատուած հատուածների միջև... Եւ մարդկութեան այդ համասփիւռ ճիւղաւորման հետ կարող էր ճիւղաւորուել նաև սկզբնական տոհմի կամ տեսակի մայր-լեզուն։ Կրկնում ենք, անհեթեթութիւն չէր լինի այդտեղ. կը լինէր միայն հաւանականութեան պակասութիւն։ Այդ վերջին ենթադրութիւնը (միածնականը), ինչպէս տեսանք, հակասում է մեծ լեզուական գերդաստանների արմատական տարբերութեան փաստին—մի տարբերութիւն, որ չի թոյլ տալիս վերածել գոյութիւն ունեցող բոլոր լեզուները մէկ սկզբնական մայր-լեզուի։

Գիտական հաւանականութիւնը այդպիսով թեքւում է բազմածնութեան թէօրիայի կողմը։ Եթէ մարդկային տեսակը կարող էր առաջանալ երկրի մէկ կէտում, ոչինչ չի արգելում մեզ ենթադրել նրա ծնունդը ուրիշ կէտերում։ Եւ լեզուական գերդաստանների խորունկ, անանցանելի տարբերութիւնները խօսում են միայն ի նպաստ այդ ենթադրութեան։ Նրանք վկայում են մեզ, որ եղել են անյիշատակ ժամանակներում, երկրագնդի այլ և այլ անկիւններում մարդկային համախմբումներ—անւանենք հօրդաներ, տոհմեր կամ ցեղեր, որոնք ապրել են կղզիացած, իրարից անտեղեակ, առանց որևէ հաղորդակցութեան իրարու միջև, գուցէ և զուրկ բոլորովին հաղորդակցութեան միջոցներից. որ նրանցից իւրաքանչիւրը նիւթել ու զարգացրել է իր սեփական բարբառը, կազմակերպել է իր սեփական լեզուն, որ իւրաքանչիւրը այդ լեզուներից դարձել է յետոյ մայր-արմատ ուրիշ բազմաթիւ լեզուների, ճիւղաւորուել ու զանազանուել է ժամանակի ընթացքում, որ մի խօսքով, այդտեղ ևս, լեզուների աշխարհում, գործել է սպենսերեան մեծ օրէնքը, աստիճանական փոխանցումը՝ համօժէնից դէպի հետերօժէն, միապաղաղից դէպի այլազան, համատարրից դէպի այլատարր...

Ինչպէ՞ս են նիւթւել այդ առաջին լեզուները...

Ահա տիեզերական մեծագոյն առեղծուածներից մէկը, որի առթիւ գուցէ տեղին է արտասանել Դիւ Բուա Ռէյմօնի հռչակաւոր „Ignoramus, ignorabimus"-ը (չենք իմանում և չենք իմանալու)...

Բայց այդպէս ասողը չի պատկանի անպատճառ կրօնի տգէտ պաշտպանների փէշերի տակ։ Ասացինք արդէն. երբ ուղղակի մեթօդը չի օգնում, երբ ֆիզիկապէս անհնարին է փոխադրուել այն հեռաւոր շրջանները, դիտել ուղղակի և հանել եզրակացութիւններ,—գիտութիւնը դիմում է անուղղակի մեթօդին։

Հետազօտե՛լ, իմանալ մարդկային ամենանախնական հօրդաների առաջին թոթովանքը... առաջին յօդաւոր հնչիւնները։ Ահա առեղծուածը։ Ինչպէ՞ս, ի՞նչ ազդեցութիւնների ու մղումների տակ են ստեղծւել այդ առաջին ամենապար-

digitised by A.R.A.R.@

բական հնչիւնները, բառերը։ Եւ ե՞րբ... Քանի՞ դար է, որ գոյութիւն ունի այդ չինարէնը, սեմիտականը, այդ մոնղոլական լեզուները։ Ի՞նչ են գ ա ր ե ր ը այդ հսկայական, անչափելի պրոցէսի մէջ... Գուցէ հազարաւոր դարերով է, որ պիտի չափել նոյնիսկ մեր համեստ հայկական բառբառի գոյութիւնը... Իսկ Աստուածաշունչը ընդամենը մի քանի հազար տ ա ր ի ն ե ր ո վ է չափում՝ ա շ խ ա ր հ ի գ ո յ ո ւ թ ի ւ ն ը։ Ո՜րպիսի հեգնանք գիտութեան ու բանականութեան հասցէին...

Ինչպէ՞ս են յօրինուել լեզուները։

Դարվինիզմը տալիս է իր անփոփոխ պատասխանը.

— Գ ո յ ո ւ թ ե ա ն կ ռ ո ւ ի մ է ջ։

Մարդկային համախմբումները այդտեղ եւս հնազանդուել են ի ն ք ն ա պ ա հ պ ա ն ո ւ թ ե ա ն ներքին մղումին։ Հ ա ղ ո ր դ ա կ ց ե լ ո ւ և ապրելու հրամայական կարիքն է, որ հարկադրել է առաջին մարդկանց հսկայական ճիգեր անել՝ իրար հասկանալու և դրա համար միջոցներ հնարելու։ Մարդիկ միշտ խօսել են. լեզուն նրանց էական ստորոգելին է. անասուններն են, որ չեն խօսում։ Կենդանական էւոլիւցիայի երկարաձիգ սանդուխի վրայ իսկական մարդ-էակը, կարելի է ասել, այն ժամանակ է երևան եկել, երբ երևան է եկել յօդաւոր, խօսուն լեզուն։ Հեկկելեան *Homo Alalus*-ը (երկոտանի, բայց անխօս մարդը) դեռ մ ա ր դ չէր։

Լ ե զ ո ւ ի հետ սերտ շղթայուած է մ ի տ ք ը։ Լեզու և միտք վերաբերում են միմեանց, ինչպէս ձ և ու պ ա ր ո ւ ն ա կ ո ւ թ ի ւ ն. լեզուն դալիս է միշտ ձև, կերպարանք տալու մտքին։

Ինչպէ՞ս է մարդը սկսել իր առաջին թոթովանքը... Դ ի տ ե լ չենք կարող, կռահել—կարող ենք։ Ունինք մեր առջև կենդանի օրինակներ—երեխաները, խուլ համրները, մանրագլուխները, իդիօտները։ Մի քիչ բան նրանցից կարող ենք իմանալ՝ նախամարդը մտածել ու խօսել է, կամ աւելի ճիշտ՝ հ ն չ ի ւ ն ն ե ր է արձակել՝ մօտաւորապէս նրանց նման։ Դրսի աշխարհից ստացուած տպաւորութիւնները՝ նա ցոլացրել է անդրադարձ-հնչիւններով կամ հնչիւն-անդրադարձումներով (*réflexe*)։ Նա մտածել է բ ա ր ձ ր ա ձ ա յ ն, ինչպէս երեխաները։ Եւ ի՞նչ է լեզուն, եթէ ոչ բարձրաձայն հ ն չ ի ւ ն ա ւ ո ր մ տ ա ծ ո ղ ո ւ թ ի ւ ն. այդպէս է ասում մի այլ հռչակաւոր լեզուագէտ Շլայխեր։ „*Sprechen ist lautes Denken*“։

Իրենց եղանակով մտածում ու խօսում են և կենդանիները։ Թող լինի դա բ ն ա զ դ օ ր է ն... Նրանք եւս գիտեն այլ և այլ հնչիւններով թարգմանել իրենց տպաւորութիւնները, ցաւ, տանջանք, ուրախութիւն։ Ոռնոց, մայուն ու մռնչոց, թռչունների ճվճվոց, երգեցողութիւն եւայլն — դրանք բոլորը իրենց առանձին լեզուներ են, միջոցներ՝ արտայայտելու որոշ զգացումներ ու բնազդական մղքեր։ Բայց անասնական այդ զգացումներն ու մղքերը չեն յօդաւորւում ու կաղապարւում. նրանք մնում են ա ն կ ա պ հ ն չ ի ւ ն ն ե ր։

Մարդն է միայն, որ բարձրացաւ այդ հնչիւնաւոր հաղորդակցութեան մակերևոյթից և առեց յօդաւոր բառբառ։ Նա էլ, անշուշտ, սկսել է ամենապարզ, ամենատարրական հնչիւններով, գուցէ յաճախ նմանեցնելով իր շրջապատող բնութեանը, գուցէ յաճախ ընդօրինակելով նրա այլեայլ հնչիւնաւոր երևոյթները...

Սակայն, ամեն տեղ նոյն բնական երևոյթները նոյն հընչիւններով ու բառերով չեն արտայայտուել։

Ինչպէ՞ս են հապա գտնուել սկզբներում որոշ հնչիւններ ու բառեր՝ որոշ երևոյթներ ու հասկացողութիւններ թարգմանելու համար... Արդեօք եղե՞լ է իսկզբանէ մարդ-էակի մէջ լ ե զ ո ւ ս տ ե ղ ծ ե լ ո ւ մ ի բ ն ա ծ ի ն, ա ռ ա ն ձ ն ա յ ա տ ո ւ կ կ ա ր ո ղ ո ւ թ ի ւ ն, մի տեսակ *facultates occultae*, որի վրայ շեշտում՝ են Մաքս Միւլլեր և Վունդտ։ Հազիւ թէ կարելի է ընդունել մի այդպիսի հիպօթէզ. դա կը հակասէր և է ւ օ լ ի ւ ց ի օ ն ի զ մ ի վարդապետութեան ոգուն, որ չի ընդունում Զարգացման անվերջ պրոցէսի (գործողութեան) մէջ որևէ ն պ ա տ ա կ ա ւ ո ր ո ւ թ ի ւ ն, այլ պնդում է, որ ամեն բան անշունչ ու շնչաւոր տիեզերքում, անասնական ու մարդկային աշխարհի մէջ կատարուել է մեխանիկաբար, առանց մարդկային նպատակաւոր գործակցութեան, կոյր, ճակատագրական անհրաժեշտութեամբ։ Եղել է միայն անսահման կ ա ր ի ք ը բացատրուելու, հաղորդակցելու իր նմանի հետ, եղել է անյագ ու տիրական խ օ ս ե լ ա տ ե ն չ ը (*Sprachtrieb*)... Մարդը եղել է այդ նախնական ստեղծագործութիւնների շրջանում եթէ ոչ միշտ, գէթ յաճախ կրաւորական մի գործօն, որ միայն ընդունել է շրջապատի ազդեցութիւնները առանց իր կողմից հակազդելու։ Գ ի տ ա կ ց ա կ ա ն, ն պ ա տ ա կ ա ւ ո ր ա շ խ ա տ ա ն ք ը յետոյ է եկել։ Կամ, եթէ կուզէք, նպատակաւորութիւն եղել է զարգացման պրոցէսի մէջ հէնց սկզբից—նոյն նպատակաւորութիւնը, որ մենք տեսնում ենք բովանդակ տիեզերքի արարչագործութեան մէջ—բայց դա մի կոյր, բնազդական, մեքենական „նպատակայարմարութիւն“ է, որ իրօք մերժում է „նպատակի“ հասկացողութիւնը։

Լաւագոյն է թւում Լ ա ց ա ր ո ւ ս Գ ա յ գ ե ր ի ըմբռնումը կամ այսպէս անուանուած „դիպուածի թէօրիան“ (*Zufallstheorie*)։ Նրա համեմատ՝ այս կամ այն հնչիւնի զուգադիպումը այս կամ այն առարկայի կամ երևոյթի հետ—սոսկ պատահական մի բան է։ Մի երևոյթ—դիցուք „կայծակ“, „անձրև“, „արեգակ“—մի տեղ, ը ս տ պ ա տ ա հ մ ա ն, կարող էր, այս ինչ հնչիւնով արտայայտուել, մի այլ տեղ՝ ուրիշ հնչիւնով։ Դ ի պ ո ւ ա ծ ն է, որ մղումն է տալիս լեզուական էւոլիւցիային, դիպուածն է, որ նմանութիւն է հաստատել հնչիւնի և առարկայի (կամ երևոյթի) միջև։ Մարդիկ, ապրելով հասարակութեամբ, անդուլ, յարատև ու բնազդային ճիգեր են արել՝ փոխադարձաբար հասկանալու, երևոյթներին այս կամ այն անունը տալու համար— և այդ անվերջ բնազդային ճիգերի ընթացքում պատահել է, որ դիպուածով մէկի արտասանած որևէ հնչիւնը այս կամ այն առարկայի նկատմամբ՝ կռահուել, հասկացուել է իր ընկերակիցներից և մտել այնուհետև ընդհանրական գործածութեան մէջ, դարձել է նոր բառերի մի արմատ ու ժառանգուել սերունդներին։

Այդպէս՝ և երեխան կամ խուլ-համրը, կամ իդիօտը՝ որոնք շարունակ ճիչեր արձակելով—իրենց այս կամ այն ցանկութիւնը գոհացնելու և շրջապատողներին հասկացնելու համար—ի վերջոյ աջողում են կռահել տալ իրենց հնչիւնաւոր մտքերը. և այդ կռահումը սոսկ դիպուածային է։

Այդ եղանակով է, որ երբեմն անորոշ, խորհրդաւոր հընչիւնները ստացել են ժամանակի ընթացքում իրենց բառային նշանակութիւնը։ Այդպէս է բացատրում „դիպուածի թէօրիան“ *)։

Աւելի չենք ծանրանում. բաւ են և այդ ընդհանուր ծանօթութիւնները ազգային կնճռի հասարակագիտական մեր տեսութեան համար։

Լ ե զ ո ւ ն ե ր ը ենթակայ են ընդհանուր առմամբ նոյն էւօլիւցիային, ինչ որ ամբողջ օրգանաւոր ու անօրգան աշխարհը։ Նրանք եւս ծնւում, զարգանում ու անհետանում են։ Ոչ բոլորը, հարկաւ։ Բայց անհամար լեզուներ, ստեղծուած նախապատմական խորունկ անցեալում, ջնջուել են գոյութեան կռւի հոսանքի մէջ, առանց որևէ հետք թողնելու։ Դարվինեան անողոք օրէնքը այդտեղ եւս սկզբից ի վեր իշխել է միահեծան։ Ջնջուել են թոյլ, անկար լեզուները, չփման գալով աւելի ուժեղ մրցակիցների հետ...

Մրցութեան լա՜յն, տիեզերական մի կրկէս... Անշուշտ, պատուաւոր տեղ ունին մարդկային մտքի ու քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ այն լեզուները, որ ցոյց են տուել յարմարումի ու կենսունակութեան մի այդպիսի ուժ, որ կարողացել են, բիւրաւոր արգելքներ յաղթահարելով, ապրել անյիշատակ դարերից մինչև մեր օրերը **)։

---

*) *Lad. Gumplovicz*: „*Rassenkampf*“.

**) Նրանք ճիւղաւորուել են, ենթարկուել զանազանաւորումի (*différentiation*), ծնունդ տուել նոր-նոր բառբառների։ Բայց զանազանաւորման պրոցէսի հետ միաժամանակ կատարուել է ամբողջացման պրօ-

digitised by A.R.A.R.@

Դրանց մէջ է և մեր հայկական լեզուն — ընդամէնը մի քանի միլիոն ազգաբնակութեան թարգման-օրգանը։ Ապրելով, յարատեւելով, նա, կարելի է ասել, ապրեցրել է և ազգութիւնը, ապրեցրել է նրա կուլտուրան, մթերել է և ժառանգել սերնդէ-սերունդ հայ հաւաքական մտքի համառ պաշարը, հարստութիւնը…

Բացատրեցինք քիչ առաջ լ ե զ ւ ի ու մ տ ք ի առնչութիւնը։ Տեսանք, թէ որպիսի սերտ կապերով կապւած են նրանք։ Լ օ ց ասում է իր *Mikrokosmos*-ի մէջ. „Լեզուն, ի հարկէ, չի ստեղծում մտածողութեան տարրերը, բայց նա անխուսափելիօրէն անհրաժեշտ է մտքի համար, եթէ վերջինը ուզում է շաղկապել այդ տարրերը՝ իր ընդարձակ կազմը կերտելու համար“։ Իսկ Գ ա յ գ ե ր նոյնիսկ բացականչում է չափազանցաբար. „*Ohne Sprache keine Vernunft!* „Առանց լեզւի չը կայ բանականութիւն“ *), որ փոքր ինչ յիշեցնում է Մոլեշոտի հռչակաւոր ֆրազը. „*Ohne Phosphor kein Gedanke!*“… „Առանց ֆոսֆորի չը կայ միտք“…

Լեզուն՝ ձև, միտքը՝ պ ա ր ո ւ ն ա կ ո ւ թ ի ւ ն… Լեզուն ոչ միայն միջոց է ամբարելու, պահպանելու և գործադրելու ազգային մտքի, քաղաքակրթութեան բարիքները, այլ նա ինքը հանդիսանում է, որպէս անգնահատելի մի բարիք, նա ինքնին յայտնւում է, որպէս ազգային հանճարի մի ուրոյն ստեղծագործութիւն, գեղարւեստի մի ուրոյն, անջնջելի կոթող։

Ահա թէ ինչու այնքան պատկառելի տեղ են բռնում լեզուները՝ ազգերի զարգացման, ամբողջացման ու ներդաշնակման պրոցէսի մէջ։

Ահա թէ ինչու բռնաւորները ամէն ժամանակ, երբ հաստատել են իրենց նւաճած երկրների մէջ՝ նախ ձգտել են արմատախիլ անել հպատակ ազգերի մ ա յ ր ե ն ի լ ե զ ո ւ ն։ Իրենց խոպան ուղեղներով նրանք հասկացել են բնազդօրէն, որ խօսել որևէ լեզւով՝ նշանակում է մտածել, զգալ այդ լեզւով, նշանակում է ստանալ ազգովին, հաւաքականօրէն նոյն տպաւորութիւնն ու մղումները՝ նոյն անցքերից ու իրողութիւններից, նշանակում է, հետևապէս, ի գործ դնել ա զ գ ո վ ի ն կամք ու ճիգ…

Ազգայնութեան հոգին է, որ ցոլում է լեզւի մէջ… Եւ մի ժողովուրդ, որ հասել է ինքնաճանաչութեան, մի ժողովուրդ, որ ունի իր անցեալի վառ յիշողութիւնները և իր ներկայ արժանաւորութիւնների գիտակցութիւնը,— մի այդպիսի ժողովուրդ երբէք չի թողնի, որ խլեն իր թանկագին հաւաքական աւանդը—լեզուն։

Լեզւի հետ—գ ր ա կ ա ն ո ւ թ ի ւ ն ը։

Ազգերը, յանձին իրենց գիտակից տարրերի, ունեցել են միշտ ջերմ պաշտամունք իրենց սեփական գրականութեան համար։ Հարկ կա՞յ յիշատակելու բանաստեղծների, մեծ գրողների ահագին դերը ազգային ոգու դաստիարակութեան մէջ… Մի Ռասինի կամ Վօլտերի գլուխ-գործոցը խանդավառութեան անսպառ աղբիւր է եղել ամբողջ սերունդների համար։ Դանտէ, Պետրարկ, Լեօպարդի՝ Իտալիայում, Միլտոն, Շէքսպիր, Բայրօն՝ Անգլիայում, Գեօտէ, Շիլլեր՝ Գերմանիայում—իրենց անմահ երկերով, իրենց ինքնատիպ, ճոխ ու ճկուն լեզուներով մի մի հզօր ազդակներ են՝ ազգային մարմնի կազմակերպման, թարգմաններ ազգային ուրոյն տենդենցների, ձգտումների։ Նրանք կենդանի վկաներն են, ժամանակի ալիքների մէջ, իրենց հայրենիքի յարատևութեան։ Նրանք փայլում են, որպէս յուսատու փարոսներ դարերի մթութեան մէջ։

Ասել ենք արդէն, կրկնենք դարձեալ, որ լեզուն ու գրականութիւնը՝ պատմութեան ու կուլտուրայի հետ կազմում են իւրաքանչիւր ազգային համայնքի բովանդակութիւնն իսկ. առանց դրանց մարդկային համախմբումները չեն էլ կազմում ա զ գ, բառիս իսկական նշանակութեամբ, այլ դեգերում են ցեղի կամ հօրդայի աստիճանի վրայ, շարունակում են իրենց բուսական գոյութիւնը, իբրև սոսկ „բնական համայնք“ (*Naturgemeinschaft*)։

Այդ հաւաքական ու անկապտելի ստացւածքների անունով է, որ կռիւը մղւում է այսօր, անհաշտ ու մոլեգին, երկրագնդի գրեթէ բոլոր մասերում, կուլտուրական ու կիսակուլտուրական բոլոր երկրների մէջ։ Այդ կռւի վրայ մենք կ'անդրադառնանք յետագայում։

ցէսը (*intégration*)։ Նախնական անթիւ արմատներից ու բառերից շատերն են անհետացել, իբրեւ աւելորդ ու դուրս նետւել գործածութիւնից (որքան անմշակ ու յետամնաց է մի լեզու, այնքան առատ են նրա մէջ հոմանիշները եւ աւելորդ բառերը). այդպիսով, ուժեղ, դիմացկուն լեզուները դարձել են հետզհետէ աւելի կուռ, զտւած, ամբողջական:

*) Ասում ենք „չափազանցաբար“, որովհետեւ բ ա ն ա կ ա ն ո ւ թ ի ւ ն ը յատուկ է որոշ չափով եւ անասուններին ու խուլ-համրներին:

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ

Ա Զ Դ

Սրանով յայտնում ենք՝

Որ Գանովը բնիկ կովկասահայ է և եղել է երբեմն մեր կազմակերպական շարքերում, բայց վաղուց արտաքսւած է իր վատ ընթացքի պատճառով, և

Որ՝ նոյն պարոնը, այնուհետև պարսկական յեղ. շարժման ընթացքում, զանազան պատիր խոստումներով յաջողել է խաբել պարսիկ կոմիտէն և մտնել նրա շարքերը։ Բայց Ռաշտի և, վերջերս, Պօլսի կոմիտէն նրան դուրս քշեցին իրենց շարքերից՝ իբրև կասկածելի անձնաւորութիւն։

Հ. Յ. Դ. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

ՀԱՄԱԿՐԱԿԱՆ ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԹԻՒՆ

Եղիշէ Թոփչեանի ողբամահ առթիւ ստացանք հետևեալ ցաւակցական նամակը.

„Դրօշակի“ խմբագրութեան,

Ամենաանկեղծ զգացմունքներով արտայայտում ենք ձեզ մեր վշտակցութիւնը՝ ունենալով միևնոյն ժամանակ յոյսը՝ տեսնել միշտ ձեր կուսակցութիւնը, անցեալի պէս և հակառակ այս անփոխարինելի կորուստին, իբր հայ ժողովրդի յեղափոխական և սօցիալիստական շարժման յառաջապահը։

Սօցիալիստական ողջոյններով՝

ՌՈՒՍ ՍՕՑԻԱԼԻՍՏ-ՅԵՂ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Արտասահմանեան Ներկայացուցչութիւն

Պարիզ, 22 Նոյ., 1909

ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎ

ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ Զ. ՆԻՍՏԻՆ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Համերաշխութեան Ժողովս նկատելով որ կուսակցական եւ կուսակցականներու ձեռքով հրատարակուող կարգ մը թերթեր անուանարկիչ ընթացք կը բռնեն իրարու եւ քաղաքական կուսակցութեանց նկատմամբ, միաձայնութեամբ որոշեց՝

Յանձնարարել այդ թերթերուն՝ դադարեցնել անուանարկիչ եւ խիստ յարձակումները, սահմանափակելով լոկ սկզբունքային քննադատութեանց մէջ։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պոլսոյ Կեդրոնակ. Կոմիտէի Ներկայացուցիչներ

Ս. Դ. Հնչակ. Կուս. Ցանկ. Կեդրոն. Վարիչ Մարմնի Ներկայացուցիչներ

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուս. Պոլսոյ Վարչութեան Ներկայացուցիչներ

Սահմանադր.-Ռամկավար Կուս. Կեդ. Վարիչ Մարմնի Ներկայացուցիչներ

17 | 30 Նոյեմ. 1909, Պոլիս

digitised by A.R.A.R.@

ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ ԺԱ. ՆԻՍՏԻՆ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Համերաշխութեան ժողովս ի նկատի ունենալով, որ հայ ազգի զանազան խաւերում մէջ կարծիք գոյացած է՝ թէ հայ կուսակցութիւններէ ոմանք հակակրօնական քարոզութիւններ կ'ընեն, որոշեց յայտարարել՝ որ այդ կուսակցութիւնները իբրև քաղաքական կուսակցութիւններ, իրենց ծրագրին մէջ չունին ո՛չ կրօնական և ո՛չ ալ հակակրօնական քարոզութիւն ընելու ոևէ պահանջ։

Հետևաբար կուսակցականներու կողմէ կրօնական կամ հակակրօնական արտայայտութիւնները պէտք չէ վերագրել կուսակցութեան, այլ համարել զանոնք անհատական գործ, որուն համար անհատները պատասխանատու են իրենց պատկանեալ կուսակցութիւններուն։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պոլսոյ Կեդր. Կոմիտէ — Ս. Դ. Հնչակ. Կուս. Ցանկ. Կեդր. Վարիչ Մարմին

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Պոլսոյ Վարչութիւն

16 Նոյեմբեր 1909, Պոլիս

Ն Ո Ւ Ի Ր Ա Տ Ո Ւ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն.

Արեւմտեան Բիւրօն ստացած է՝

Եւրոպ. Հ. Յ. Դ. Ուսանող. Միութիւնից 50 ֆրանկ, մեքենագործ Գրիգորից 5 ֆրանկ:

Պարսկաստանի Կեդր. Կոմիտէն ստացած է՝

ՖԻԼԻՊՊԷԻ ԿՈՄԻՏԷԷՆ.—Հետեւեալ խմբերէ՝ Տարօն 40 ֆրանկ. Տիկնանց Շանթ 30, Հերոս-Գուգիկ 65, եւս 28, ռ. Կարմիր Խաչ 21, եւս 35. 30, Վասպուրական 17, Վարդգէս 26, Հրայր 19, Վրէժ 18, Բարկէն Սիւնի սաւոյին 102, „Դրօշակի" բաժնեգին եւ հրատարակութիւն 27, եւս 10. 70: Գումար 439 ֆր. 20 ս.:

ՌՈՒՍՉՈՒԿԻ ԿՈՄԻՏԷԷՆ.—197. 10 ֆր., եւս 230: Գումար 427. 10:

ՎԱՌՆԱՅԻ ԿՈՄԻՏԷԷՆ.—Հետեւեալ խմբերէ՝ Հայրիկ 27 ֆր., եւս 17, Առիւծ 25, եւս 20, Տիկնանց Շուշան 7, Խ. Ձ. Աղբիւր 45, եւս 44, եւս 16, Սօսէ 96. 30, Կուկունեան 10, եւս 7, Մարտիկ 6, եւս 3, Ուսանողաց 101, Անդրանիկ 31, Տարօն 21, „Դրօշակի" բաժնեգին եւ հրատարակութիւններէ 33, եւս 11: Գումար 520 ֆր. 30 ս.

ՍԼԻՎԷՆԻ ԿՈՄԻՏԷԷՆ.—Հետեւեալ խմբերէ՝ Սերէմնեան 6. 80 ֆր., Անդրանիկ 38, եւս 18. 50, եւս 21. 50, Քրիստափոր 30, եւս 50, Գէորգ Չաւուշ 3, Պայքար 28, Դարձեալ Հրայր 40, եւս 54, Սամսոնի Կայծակ 42, Դարաբունարի Սերոբ փաշա 33, եւս 37, Պետօ 57, Զէնէ 40, Բասենցի Սերոբ փաշա 27, եւս 39, Դրախս 32, եւս 32, Ազատ 32, եւս 32, Դարաբունարի Պետօ 88, Ս.-է տուգանք 5, „Դրօշակի" բաժնեգին 51, եւս 9: Գումար 842 ֆր. 80 ս.:

ՓՈՐԹԻ ԿՈՄԻՏԷԷՆ.—Հետեւեալ խմբերէ՝ Ազատարդ 24 ֆր., եւս 16, Եփրատ 42, եւս 30. 50, Զօրո Դաւիթ 19. 50, Անդրանիկ 44, Ղեւոնդեան 40. 50, եւս 5, Սերոբ-Աղբիւր 52: Գումար 276 ֆր. 50 ս.:

ԱՄՈՒԽ ԿՈՄԻՏԷԷՆ. — X շրջանի հասոյթ 1498 ֆր. 65 սանտիմ, հետեւեալ խմբերէ՝ Արծիւ 49, Արծագանք 12, եւս 33, Տարօն 18, եւս 36, Առիւծ 54, Գուրգէն 48, Արարատ 48, Եփրատ 60, Կարմիր լեռ 60, Գուրգէն 42, Արծագանք 33, Նոր խումբ 55, Նուէրներ՝ Մ. Դ. 5, Մխ. Գասպ. 3, Յովհ. Գասպ. 20, Գր. Զ. 10, Մ. Գ. 5, տուգանք 10: Գումար 2099 ֆր. 65 ս.:

ԴԱՆՈՒԲ ԿՈՄԻՏԷԷՆ. —Հետեւեալ խմբերէ՝ Կարին 12 ֆր. եւս 22, Կայծակ 51, Տիկնանց Արմէն 37, Վարազ 42, Նոր-դար 80, Յեղափ 30, Սերոբ-Աղբիւր 42, Արարատ 36, Նեմրութ 48, Սեպուհ 45, Հայդուկ 47, „Դրօշակի" բաժնեգին 48, եւս 3, X շրջանի հասոյթ 150. 70: Գումար 693 ֆր. 70 ս.:

ԵՓՐԱՏ ԿՈՄԻՏԷԷՆ.—X շրջանի հասոյթ 388 ֆր. 30 ս., Անահիտ 60, Դալլոյիկ 55, Արարատ 34, Ասպիկ 36, Արարատ 21, Անահիտ 31, Արծիւ 55, Դաղ 60, Ռեւանի 120, Նուէրներ՝ Սահրխան 20, Գորգէ 6, Կիրակոս Գրիգորեանի ձեռնով հաւաքած տանակէ գանձուած 25: Գումար 911 ֆր. 30 ս.:

Ընդհանուր գումար 6210 ֆր. 55 սանտիմ:

Հ. Յ. Դ. VI Կեդր. Կոմիտէն

1908 յուլիսից մն. 30 Նոյ. 1909.—Զրաւէնի Սարբ խմբից տօնի առթիւ 41 րուբլի 35 կոպէկ, Զրաւեանից 1: Գումար 42 ր. 35 կ.:

ՆԱԽԱՃԻՒԱՆԻ ՏԵՂ. ԿՈՄԻՏԷՆ՝ ապրիլ 1-ից մն. 1 հոկտ. 1909.—Փարսս խ. 15 րուբլի 50 կոպէկ, Ռ. Ալ.-Բ. 5, Մ. Ն. Բ. 4. 50, Մ. Բ. Մ. 52, Ճորոխ խ. 46, Ռ. Ալ. Բ. 5, Պոնտոս 20. 50, Ալ. Բ. 1. 80, Ա. Բ. Մ. 23. 41: Գումար 173 ր. 71 կ.:

ԾԱՂԿԱՁՈՐԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆ՝ մն. 22 հոկտ. 1909.—Տօնի առթիւ 28 րուբլի, վիճակախաղից 10: Գումար 38 րուբլի:

ԱՊԱՐԱՆԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆ՝ 1907-ից 1908 յուլիս 3.—Արծուիկ խ. 1906 թւի հասիւներից 47 րուբլի 35 կոպէկ. Արտաշեան խ. 1907 թւի հասիւներից 59. 30, Սարահարդի Ռոստոմ խ. 29. 90, Սարահարդի Փայլակ խ. 16. 20, Ընգզուտի Արծիւ խ. 15, Արամեան խ. 15: Գումար 182 ր. 75 կ:

Ալեքսանդրիոյ Ենթակոմիտէն՝

1909 յունիսէն մինչեւ նոյեմբեր. — Փոքրիկ խ. 133 դուրուշ, Թռուցիկ խ. 40, եւս 35, Ռազմիկ խ. 96, եւս 106, Սերոբ-փաշա խ. 50, եւս 29, Խոզան-տաղ խ. 64, օրիորդաց Շանթ խ. 66, նուէրներ՝ Կարապետ Զօրլուեան 5, Հրանտ Իսլէմէնեան 5, Սարգիս Սարաֆեան 5, Ա. Մանուսեան 10, Վահագն Ազնաւուրեան 10, Յակոբ Բէնիկեան 5, Երկ 5, Շմաւոն 5, Մ. Հանէնեան 5, Ս. Սակաւիկ 10, Ս. Սէմիզեան 5, Խոզան-տաղ խ. 62, օրիորդաց Խրախոյս Քոյրեր խ. օրացոյցներու հասէն 95, օրիորդաց Շանթ խ. զինանշաններու հասէն 30, Արմէն 10, Օննիկ Մամիկոնեան 20, Օրիորդ Աղաւնի Մուղալեան 27, Խաչիկ Եազմաճեան 10, Դիկոզ Թաղէոսեան 10, Յ. Մ. Փայլակ 5, Մ. Հանէնեան 10, Կարապետ Զօրլուեան 5, Շմաւոն 5, Վահագն Ազնաւուրեան 10, Ս. Սակաւիկ 10, օրիորդ Մոսփինէ Սիմիզեան 5, Երկ 5, Յովհաննէս Ամասեան 5, Արծուեակ խ. (Թանթա) 275, Փոքրիկ խ. 68, եւս 43, Սերոբ-փաշա խ. 50, Թռուցիկ խ. 30, Յ. Ամսարեան 5, Մ. Հանէնեան 5, Սերոբ-փաշա խ. 65, Խոզան-տաղ խ. 121, Թռուցիկ խ. 40, Ե. Սեմէրեան 5, Խաչիկ Եազմաճեան 5, Դ. Թաղէոսեան 5, Մ. Հանէնեան 5, Թռուցիկ խ. 39, Խոզան-տաղ խ. 39, Արծուեակ խ. (Թանթա) 180, Թռուցիկ խ. 39, եւս 39, Խոզան-տաղ խ. 56, Սերոբ-Փաշա խ. 70:

Լիբի Կեդր. Կոմիտէն՝

Զ. Գ.-ի միջոցով Ոլիմպեան Ենթակոմիտէէն 200 դահեկան

Դամիրէի Ենթակոմիտէն՝

1908 նոյեմբերէն մինչեւ 1909 մայիս 20. — Հետեւեալ խմբերէ՝ Անահիտ 400 ղրշ., Կորիւն 560, Չարքիր 203, Երիվան 1055, Գ. Գ. Նուէր 292. 20, Կարմիր Խաչէ 5043, Ասիա-Աղաւնայի խումբերէն 1878 ղրշ: Ընդհանուր գումար 9431 [illegible]

ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆ ԺԸՆԵՎՈՒՄ

ֆր. ս.

1. Հանրաժողովրդական բանակ. Մ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ . . — 30
2. Վերածնւող հայրենիքը եւ մեր դերը (Դաշնակցութեան 20-ամեակի առիթով) Մ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ . — [illegible]

ՄԵԾԱԴԻՐ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ (25 հատ)

Բաբկէն, Բասէնի եւ Դէլի-Բաբայի կռւի մէկպայթները (երեք խմբանկար), Թաթուլ, Թումանի, Թումանի մարտական խումբը, Խան, Կայծակ, „Կայծակ" ձիաւոր խումբը, Կարսի ռազմական գործեր, Կարօ, Կուռբաշի նահատակները, Հրայր, Պետօ, Խանասորի հերոսները, Սաքօ, Սերոբ-Աղբիւր, Սէրէմնեան, Վարդգէն, Վարդգէնի մարտական խումբը, Վահան, Տարօնի Առիւծը եւ իր ձագուկները, Քրիստափոր:

Հատը 50 սանտիմ

Գէորգի Ազատութիւն, Հայկական ազատամարտ (խոշոր դիրքով):

Հատը 1 ֆրանկ

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿՆԵՐ (36 հատ)

Աբրօ, Արաբօ, Արշակ-Կամսարական, Ակօ, Բաբկէն, Գէորգ-Չաւուշ, Գնունի, Գուրգէն, Եգիպտացի, Երկաթ, Թաթուլ, Թումանի, Խան, Խանկարապետ, Խէչօ (Ղարաբաղցի), Կայծակ, Կարօ, Կարօ (Աղաջանեան), Կորկոտեան, Կրէտացի, Հրայր, հայկական Ազատամարտ, Միասնեան, Նիկոլ (Ղարաբաղցի), Շաւրօ, Պետօ, Սաքօ, Սերոբ-Աղբիւր, Սէրէմնեան, Սուրէն, Ստեփանեան, Վարդգէն, Վահան, Տարօնի Առիւծը եւ իր ձագուկները, Քրիստափոր, Ֆինլանդիա-Կովկաս:

Բաց նամակները 3 ժողովածու՝ 108 հատ՝ արժէ 5 ֆր.

5 ֆրանկէն պակաս ապսպրանք չի ընդունւիր ոչ պատկերներու եւ ոչ բաց նամակներու համար

„ԴՐՕՇԱԿԻ" ԲԱԺՆԵԳԻՆՆ Է ՏԱՐԵԿ. 8 ՖՐԱՆԿ

digitised by A.R.A.R.@